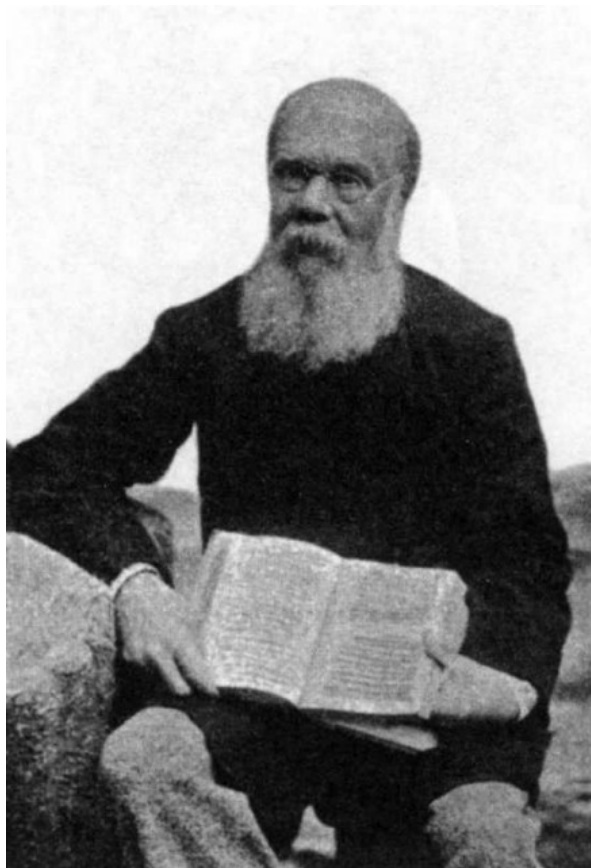

Олександр Кониський

ЛИСТИ З КРИМУ

Науково-дослідний інститут українознавства

Київ, 2021

УДК 821.161.2-92-6-1(081):908(477.75)
К 64

**Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
(протокол № 5 від 14 вересня 2021 р.)**

Рецензенти:

Краснодемська Ірина Йосипівна – кандидат історичних наук,
завідувачка відділу історичних студій НДІУ

Хоменко Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук,
завідувач сектору «Музей Української революції 1917 – 1921 років» відділу
історії України ХХ ст. Національного музею історії України

**Олександр Кониський. Листи з Криму (упорядник, автор
передмови та приміток А. Божук). – К. : Науково-дослідний інститут
українознавства, 2021. – 135 с.**

У виданні подається незавершена праця українського літературного та громадського діяча Олександра Кониського «Листи з Криму», що вперше була надрукована у 1896 р. у часописі «Зоря» (Львів) і стала фактично першим ґрунтовним художньо-публіцистичним нарисом про Крим в українській пресі. Також до збірки включено поетичний триптих «Біля моря в Криму», оповідання «Ранком в Алупці» («В тумані. Дійсність і галюцинації») та незавершене оповідання «Зимою в Ялті», що не видавалося раніше.

© Олександр Кониський, 1896
© Антон Божук
(передмова, примітки), 2021
© НДІУ, 2021

*Фото на обкладинці зроблене в лютому 1896 р.,
надруковане у журналі «Зоря» (№ 12 за 1896 р., с. 223).*

ЗМІСТ

Антон Божук. «Але ж краса південного берега Криму – вельми гарна...» (<i>Передмова</i>)	4
Біля моря в Криму	20
Ранком в Алупці	22
Зимом в Ялті	29
Листи з Криму	42

«Але ж краса південного берега Криму – вельми гарна...»

З Кримом пов'язані чимало сторінок життєпису відомого українського культурного діяча, автора нашого духовного гімну-молитви «Боже великий, єдиний...» – Олександра Кониського. Найчастіше письменник зупинявся на кримському півдні. Під час своїх відвідин півострова він, налагоджуючи нові знайомства з прихильними до української справи людьми, намагався залучити їх до культурницької роботи. У грудні 1895 р., перебуваючи в Криму з доньками Ольгою (1873-1907) та Євгенією (1866-1937), Кониський писав до Михайла Грушевського: *«Звідсіль два чоловіки обіцяли записатися до Наук[ового] Товар[иства] (ім. Т. Шевченка) і дати наукові статті: один – про вплив Криму на сухоти, другий – про виноградну культуру і про культуру вина»*. За два місяці він провів у Ялті в останню путь українського артиста Миколу Витвицького, що помер від сухот у 32-річному віці.

Ще наприкінці 1887 р. в листі до львівського судді Тита Реваковича, який був членом і засновником міських осередків НТШ та «Просвіти» (останній він очолював у роки I світової війни), Олександр Кониський нарікав: *«Коли не поляжу головою до весни, так куди мандрувати по здоров'я? До Криму – великого кошту треба; до*

Кавказу – дика сторона, а де цивілізація – там не з моєю кишенею». У вересні 1893 р. він писав до чернігівського правника та громадського діяча Іллі Шрага: «Клята хвороба зовсім мене приголомшила так, що просто хоч з мосту та у воду. А лікарі наші тільки й тямлять, що радити: «Виїздіть до Криму»... Да ну їх к бісу»; в 1-й половині жовтня – «Гонят в Крым! Но... это для меня рiа dezideria¹!» В середині вересня 1895 р. Кониський «почув радісне слово ескулапів, що запевне повернуло на ліпше, однак ще, кажуть, тижнів зо два треба ждати, щоб можна стало поїхати». «Поїхати на зиму кудись в теплішу сторону – нема куди. Мабуть, треба буде до Криму», – ділився він думками зі Шрагом. 19 (тут і далі дати за старим стилем) жовтня 1895 р. Кониський знов писав до нього – вже з алуштинської дачі Ге²: «Оце вже третій день, як я сиджу в Алушті, і почуваю себе так прегарно, немов я з вонючої якої твані вибрався на чисту воду. З Києва я виїхав увечері 13, а в понеділок був вже тут, взявши з собою і недужу дочку. Дивні діла Твої, Господи! Шостий день ніхто з нас ні разу не почув жодної якої болі! Коли б так і далі, та коли б пощастило так прожити цілу зиму, то ще б на весну можна було вибрикувати. Просто під впливом південного

---

¹ Добрі побажання (лат.)

² Вочевидь, мова про цивільне подружжя Миколи Ге-молодшого та Зої Рубан-Щуровської, що доводилися одне одному двоюрідними братом і сестрою та переїхали до Алушти у 1895 р.

теплого повітря, під впливом моря (воно від мене на 10 хвилин ходьби) чую, як здоров'я саме плине в груди, і сподіваюся, що за тиждень спроможен буду взятися знов до роботи коло Шевченка. Гаразд ще не тямлю: чи тут в Алушті зимуватиму, чи переберусь в Ялту, або в Алупку чи в Сімеїз. Сумно тільки, вельми сумно, що за всю зиму чи доведеться почути рідне слово».

У грудні 1895 р. Кониський писав з Сімеїзу до Реваковича: «Ще з весни року [18]93 мене все виряджали лікарі в Крим, а я не слухався: чув, що покинути Київ мені тяжко. Отже, дождався того, що два місяці нездужав, трохи не збожеволів. Тут вже годі було не слухатися. А до того і друге: дочка моя Ольга, занедужавши тяжко торік у вересні, пролежала три місяці, і хоча навесні була трохи поправилася, але з серпня знов стало їй гірше. Недуг такий, що при добрих обставинах і то, кажуть лікарі, раніш як за рік ще не мине і що треба їй зимувати в Криму... Отже найбільш підбило і мене їхати. 13 (листопада – А. Б.) ми покинули любий Київ; 16 приїхали в Алушту, а 17 і її покинули. Вигнали нас з Алушти гаспидські вітри. Алушта – татарське село, потроху «обрушене»³, стоїть воно на самім березі Чорного моря і з трьох боків оточене горами (не вельми високими, найвища, Чатирдаг, має 5000 ступнів⁴

---

³ Можливо, у значенні «русифіковане»

⁴ Ступінь – міра довжини 30-32 см.

вишини. Але між горами і морем дуже широка долина і вітрам є де розгулятися. Тим-то як подме з півночі «москаля»⁵, дак просто душу рве своїм ревом і скигленням. До того ж, зовсім нема будинків, добре пристосованих на зимівлю недужих людей; та й дорожнеча неабияка. Зате краєвиди прекрасні; та що, коли людей нема і рідного слова не почуєш. Подались ми були в Ялту (повітове місце і головний курорт). Тут на 1-2° тепліше і вітрів таких, як в Алушті, нема; але ж така дорожнеча, що не на нас. Головна ж річ та, що деруть, а жадної вигоди не дають. Поїхали ми далі в Сімеїз (три кілометри за Алупкою), стоїть воно там на самім березі моря; тут ще на 2° тепліш. Се найтепліший і найзатишніший в Криму куток. Літом найпаче восени тут дуже гарно; природа прекрасна, приїжджих буває сила, але на зиму нікого нема, тепер тут тільки дві освічені родини: управителя майна, мій старий приятель з [18]60-х ще років; та винороб тутешній. Людей зовсім нема; через те нудьга страшенна і сам я не тямлю, чи довго [тут] проживемо. Погода і тут тепер не добра: 17 і 18 був уночі мороз – 2° і всі верхи гір загорнулися в білі шати. Потім з 20 потеплішало – учора було 10° тепла, але ж щодня дощі, то такі ливні, що й не сказати. Коли прирівняти Кримські гори до Карпатських, дак перевага буде за Карпатами, але ж краса

---

⁵ Північний вітер

південного берега Криму – вельми гарна. Сиджу, отже, я біля столу і дивлюся, як то море безкрає вельми кидає хвилями та срібними торочками одягає берег; і хто його зна через що – сум мене бере...»

У листопаді 1895 р. в листі до Іллі Шрага з Сімеїзу Кониський розповідав, що потроху розважає себе тільки листуванням з огляду на неспроможність працювати, і дякував землякам за те, що «обізвалися більш, ніж я сподівався, та й навели своїми листами дурну думку, що справді буцім би я людина, потрібна ще на щось»; при цьому листи письменник отримував, за його словами, майже з усіх міст України – як підросійської, так і пiдавстрійської, «з-за Збруча». У своїх листах з Криму Кониський не раз згадував, що дізнавався про новини з української преси, однак нарікав на своїх київських знайомих за те, що невчасно надсилали до нього часописи, отримані на його ім'я. «З Алушти я виїхав 17[-го]. Гаспидські вітри вигнали. Два дні перебував в Ялті: се місто грабування і розпусти. Рвать – девіз всякого ялтинця. Тепер осівся в Сімеїзі, верстви⁶ за дві від Алупки, приїхав сюди 19[-го]; живу у свого старого приятеля, плачу йому за 4 хати (бо зі мною дві дочки, внук і фельшериця). Сімеїз – глухе-преглухе татарське село, але на цілому південному березі тут найтепліше і найзатишніше.

---

⁶ Рядок із поетичного циклу Адама Міцкевича «Dziady».

В Алушті хоч трохи є культури і людей (навіть наших), в Сімеїзі «ciemno wszędzie, głucho wszędzie»⁷. Тільки море реве у мене від вікнами. Одначе кримський клімат дійсно «благодательный»: 12 жовтня у Києві я мусив двічі спочивати, заким ⁸ дійшов з дому до Хрещатика дворами, а за два тижні в Алушті пішов пішки до Су⁹ за 7 верств, і ні гадки собі», – писав Кониський. Адресу було вказано наступну: «Алупка – Симеиз, в дом управляющего имениями генерала Малькова»¹⁰. Можливо, саме під час перебування у цій місцині Кониський створив кілька віршів, які увійшли до циклу «З скорбних пісень» і були оприлюднені у дебютному виданні журналу «Літературно-науковий вісник» 1898 р.

---

⁷ Верства дорівнює приблизно 1067 м.

⁸ Доки

⁹ Ймовірно, джерело Савлук-Су в горах над Великою Алуштою.

¹⁰ Мова, вочевидь, про сімеїзький «Приморський пансіон» на 24 кімнати, збудований у 1895 р. на підвалинах згорілого в квітні 1889 р. «Кришталевого палацу» російського промисловця, генерал-майора Сергія Мальцова (Мальцева; 1810–1893); палац від початку був непридатним до проживання та відпочинку. Кімнати у пансіоні здавалися в оренду; вірогідно, в одній з них на відпочинку перебував Кониський з родичами. Орендатором однієї з кімнат був управляючий сімеїзького маєтку Л.П. Коссов: можливо, його Кониський у своїх листах називав «старим приятелем ще з 1860-х років». Згаданий маєток успадкував син Сергія Мальцова Іван, який також мав звання генерал-майора; у грудні 1920 р. під час червоного терору він був розстріляний більшовиками у Багреєвці поблизу Ялти разом із сином Сергієм, вагітною невісткою та її паралізованою 80-річною матір'ю. Пансіон, що стояв на пагорбі над морем навпроти Нарішкінських скель, наприкінці 1950-х рр., було знесено; на його місці було розташовано спорткомплекс санаторію «Сімеїз».

1 (ст. ст.) січня 1896 р. Кониський повідомив Іллі Шрагу з ялтинської «центральної гостиниці»¹¹, що послав до забороненого в Російській імперії львівського часопису «Зоря» подорожні нотатки про Крим, бажаючи, щоб вони «були з ілюстраціями і ставали б разом і покажчиком тому з галичан, хто б захотів поїхати до Криму». При цьому Кониський описав свої умови перебування у Ялті та тогочасну погоду: *«Зимувати в Ялті взагалі погано: і дорого, і квартир людських нема, але сього року вже й тепла нема. Випав був сніг: чоловік з 8 їздило на санях, нібито по снігу, а властиво по болоту. І коли та в Бога весна прийде? Але ж все-таки як згадаю, що в Києві стояли морози 28-30, дак наче трохи й полегшає на душі. Думаю собі: що б то було з мене, коли б був зазимував у Києві? Певна річ – одубів би був. А тут все-таки потроху дишу і часом дещо нашкрябаю»*. На початку лютого 1896 р. Кониський повідомив Шрагові, що почувається напрочуд здоровим, однак не впевнений, що це надовго. *«Лікар (наш такий земляк, д[и]яконенко з Жаботина, київський семінарист, людина дуже гарна¹²) притьмом стоїть, щоб перебув я аж до червня. Каже: чим довше пробуду, тим міцніше стану на силу. Я й сам се тепер розумію, одначе*

---

¹¹ Ймовірно, йдеться про збудований у 1875 р. готель «Таврида» (раніше – «Росія»).

¹² Мова про відомого ялтинського лікаря та громадського діяча Федора Штангеева (1843–1900).

чи видержу? До того ж, і з фінансами я не гаразд улаштувався: я не гадав, що тут така страшна дорожнеча, і думав, що моїх грошей стане на рік, а показалось, що ледве чи дотягну з ними до 1/2 березія¹³. Тут і під застанову душі не розживешся менш як з 3% місячно», – писав він. Того ж місяця в іншому листі до Шрага Кониський, який перебував у «центральной гостинице», повідомив, що в Ялті біля моря йому щодня «доводиться балакати з усякими «радикалами» з усіх усюд російських»: «Здається з їх бесід, що у нас тільки й лиха, що отой сільський урядник! Да ще потроху попів би треба більш освічених, а останнє усе гаразд! Нема тієї губернії, нема того стану і професії, щоб не прислали в Ялту свого репрезентанта: є і «червоні» «ізми», і чорні «істи»... все одно! Всі в душі одного державно-трьохбарвного¹⁴ роду і племені. І в теплому Криму така ж сама тундра, як і біля Мезені¹⁵ і Пустозерського¹⁶! Тільки що самоїд¹⁷ з мезенської тундри який є – такий і є, а самоїд кримський і інший замість оленевої малиці¹⁸ надяг європейське вбрання». «Знаю, що й там не мед, але ж там є

---

¹³ Першої половини березня

¹⁴ Натяк на триколірний прапор Російської імперії.

¹⁵ Річка та однойменне місто в Архангельській області РФ.

¹⁶ Пустозерськ – місто в Ненецькому автономному окрузі; занепало у 2-й половині ХХ ст., нині не існує.

¹⁷ Тогочасна загальна корінних малочисельних народів Росії, що розмовляли мовами самодійської групи.

¹⁸ Одяг з оленячої шкіри

свої люди, а тут нікогісінько. Тут я і між людьми, але все одно що в «одиначному заключенні», – нарікав Кониський у березневому листі до Шрага. 5 квітня (ст. ст.) він повідомив чернігівському приятелю, що 27 березня переїхав до Алупки, де пробув майже місяць: «Ми з Коцюбинським маємо надію, що таки діждемося весни в прекрасній Алупці. Збирався написати критичну статтю в «Записки [НТШ]» «Глібов яко байкар». Але тепер – годі! Яке вже писання! Встанеш – та швидше до моря, та й сидиш цілий день на березі і пускаєш по хвилях його свої думки і фантазію».

Змагаючись із недугою, Кониський у Криму, поміж іншого, «шкрябав» (за власним визначенням) і твір, якому присвятив останні десять років свого життєвого шляху – «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя», що став однією з перших біографій Тараса Шевченка. Наслідком творчих переживань під час цієї праці у 1896 р. стало одне з кращих оповідань письменника – «Ранком в Алупці». Вперше воно було надруковане під назвою «В тумані (Дійсність і галюцинації)» і стало першим художнім описом Алупки в українській літературі.

У березні 1896 р. в №45 севастопольської газети «Крымский вестник» вийшла стаття російською мовою «Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка» під псевдонімом «Перебендя»: саме тоді його носій Олександр Кониський завершував

у Ялті згадану розвідку про друге заслання Шевченка, яка згодом увійшла окремим розділом до підготованої ним найповнішої в той час біографії поета. Тоді ж він писав до Грушевського, якого раніше вмовляв приїхати на відпочинок до Криму: *«Чи чули Ви, як Севастополь визначився? Послав я в редакцію «Крым[ського] Вестника» замітку «Памяти Т. Г. Шевченко», підписавши звичайним своїм псевдонімом. Послав ще за тиждень, написавши обережно, але з огнем. Севастопольці надрукували оповістку, справили в соборі справді торжественну панахиду, потім поминки, навіть подав хтось з [телеграфного] агенства телеграму до «Нов[ого] Времени». Там її надруковано на першому місці. До мене теж прислали гуртову телеграму по-українськи: «Щиро дякуємо за теплі слова про батька українського слова Тараса...». Можна так і скрізь було спорудити панахиду, коли б в українців одеських, київських і інш[их] було більше сміливості. Одне слово, Крим сього року гучніш за всіх пом'янув Тараса і в Севастополі, і в Сімферополі, і в Ялті. В Ялті ще раз будуть роковини, в більшому гурті». Фактично ці та інші дописи Кониського до кримської преси стали поштовхом до справжньої маніфестації українства на півострові. В той же час він писав до науковиці Ганни Берло, запитуючи її, чи відбулися Шевченкові роковини в Києві: «У Севастополі моя замітка збудила людей:*

відправили панахиду, справили її прилюдно, голосно, з оповісткою, торжественно. Потім і роковини справили, і до мене прислали телеграму по-українськи, дякуючи за статтю. Все оце вельми мене порадувало. І по інших місцях в день роковин Тарасових згадали і про мене; принаймні, oprіч Севастополя, прийшло до мене ще чотири телеграми з подяками за працю. А в Ялті зібралася до мене дуже «велика» громада – аж три чоловіка, і ото ми вчотирьох пом'янули батька Тараса». Згодом Кониський сповістив Ганну Берло, що в №5 «Зорі» почався його новий нарис про повернення Шевченка з заслання (був надрукований у №№ 5-13), а напередодні він відправив Грушевському для «Записок» НТШ нарис про перше заслання Шевченка.

У своїх спогадах відомий український видавець і меценат Євген Чикаленко зазначав, що з 1901 р. Загальна українська безпартійна демократична організація, заснована у 1897 р. з метою об'єднання українських діячів у Російській імперії, почала складатися з об'єднаних автономних громад, одна з яких перебувала у Севастополі. Враховуючи викладені вище обставини, можемо припустити, що до діяльності цієї громади опосередковано був причетний співзасновник організації Олександр Кониський.

На початку грудня 1898 р. письменник ділився планами з Іллею Шрагом: «Коли ж

наступлять холоди, дак може і втечу в Ялту». Майже за рік, у листопаді 1899 р., мешкаючи у будинку О. Е. Шмакової (1880-ті рр.) в Ялті (вул. Катерининська, 12), літератор написав до чернігівського приятеля: «С 1 ноября сижу в Ялте, и три недели ничего не знаю, что делается в родных стенах. Напишите, пожалуйста. Отсюда, конечно, ничего нового не ждите. Чувствую себя ни сё, ни то, но нудьга велика». У той же час Кониський листувався з українським істориком Дмитром Яворницьким, який згодом, на початку 1900-х рр., відвідував для лікування Саки, де мав доброго приятеля, завідувача грязелікарні Дмитра Манича.

У січні 1900 р. в листі до Іллі Шрага Кониський поскаржився, що місяць «пролежав, не підводячись» із запаленням сліпої кишки. Проте навіть незважаючи на численні хвороби, невтомний трудівник не міг сидіти чи, тим паче, лежати склавши руки: вже наступного місяця він похвалився, що «надряпав невеличку статейку» «Об изучении личности Т. Г. Шевченко», яку було надруковано у №№ 7-9 журналу «Днепровская молва»¹⁹ – втім, у листі до Ганни Берло Кониський зазначив, що цю нотатку переважно скомпонувала його добра приятелька Ганна Ямпольська, що мала фах сестри милосердя і в той час доглядала письменника. Навесні він видав третій том свого

---

¹⁹ Громадсько-літературний тижневик; видавався у Дніпрі у 1898-1902 рр.

зібрання творів у ялтинській друкарні Вахтіна, прийнявши умови дозволу цензури та застосування російського правопису. В середині березня Кониський писав до Ганни Берло: *«Мені з моїм третім томом, мабуть, чи не вийде так, як тому діду, що сподівався на обід та й так ліг спати. Сподівався я, що надрукують його к великодню, а тут «пробная мобилизация» вихопила з друкарні трьох робітників, дак ледве і в маю²⁰ чи скінчать. Таки том сей буде великий, більш, ніж перших два вкупі»*. Наприкінці місяця він повідомив Шрагові: *«Я друкую в Ялті 3 том своїх оповідань: книжка буде більш 26 аркушів і коли не задержить довго цензура, дак на май вийде»*; у квітні він сповістив – *«Через агентство пароходства пішли до Вас книжки – 45 примірників на звичайному і 5 на доброму папері. Книжки по залізниці підуть більшою скоростю (писати замову) і сказано мені, що за тиждень будуть в Чернігові»*. Учень і послідовник Кониського, літературознавець і «піонер української кооперації» Василь Доманицький у бібліографічному покажчику письменника зазначав твори з «ялтинського» тому: *«Спокуси́ва нива», «Сестра-жалі́бниця», «Пригоди в дорозі», «Радощі і скорботи великого скрипника», «Питання», «З ранку до ночі», «Наймичка», «То йому за чужі груші», «Хоча б була постаті дожала» та ін. (загалом 19). Інші*

---

²⁰ У травні

частини чотиритомника, до якого увійшов основний прозаїчний доробок Кониського, були надруковані в Одесі протягом 1898-1902 рр.

27 березня 1900 р. Кониський знов написав до Шрага з Ялти: *«Хоч як тут погано і хоч як деруть, а все-таки скажу по собі і по інших людях, яких тут бачу: ялтинська зима, коли й не надає нової сили, дак хоч не відбирає старої»*.

12 грудня 1900 р. Олександр Кониський помер від пневмонії у Києві на руках дружини Марії – яка, на жаль, ціле життя була далекою від суспільно-політичних поглядів чоловіка, як і майже всі їхні діти.

Незабаром сімферопольські шанувальники таланту літератора вирішили молитовно вшанувати його пам'ять. У місцевому часописі «Крым» було надруковано некролог Кониського та оголошення: *«У неділю 10 грудня (ст. ст. – А. Б.) після пізньої літургії буде відправлена панахида в Олександро-Невському соборі за померлим українським письменником О. Я. Перебендею-Кониським»*. Після панахиди невеличкий гурток знайомих і не знайомих між собою людей без будь-якої попередньої домовленості вирушив до «Grand-готелю», де Кониський зупинявся проїздом з Ялти до Києва, на спільний обід і спомин небіжчика добрим словом. На зібранні лунали промови українською мовою. Присутні за спільним рішенням надіслали дружині Кониського телеграму

наступного змісту: *«Гурток сімферопольських українців, вболіваючи о понесеній Вами і всією Україною утраті, бажає, щоб сумний факт смерті Олександра Яковича викликав живіший рух у житті українства».*

Зрештою, так і сталося: під час поминок Олександра Кониського в Сімферополі було обговорено питання оживлення українського руху на місцевому рівні. З цією метою учасники зборів організували «Український кружок аматорів сценічної штуки», першою виставою якого згодом стала комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля». Хочеться вірити, що душа «великого печальника землі української» пораділа тоді у вирії, споглянувши на працю натхненних ним кримських українців.

Під час опрацювання так і не завершених «Листів з Криму» Олександра Кониського, що в 1896 р. були надруковані у часописі «Зоря» і стали фактично першим розгорнутим репортажем про Крим в українській пресі, цілком закономірно виникла потреба привести деякі місця у відповідність до сучасного правопису задля полегшення прочитання, однак при цьому зберігши авторську мову та стиль.

До видання включено поетичний триптих Олександра Кониського «Біля моря в Криму», оповідання «Ранком в Алупці» («В тумані. Дійсність і галюцинації»), а також незавершене

оповідання «Зимою в Ялті», що раніше не видавалося²¹ і в якому автор, імовірно, в образі одного з персонажів, Максима Деревія, зобразив самого себе. За допомогу в опрацюванні останнього тексту висловлюю щире подяку працівникам відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України – старшій науковій співробітниці, головній хранительці фондів, к. ф. н. Наталії Лисенко та молодшому науковому співробітнику, к. ф. н. Богдану Цимбалу.

Антон Божук,
*кандидат філологічних наук,
викладач кафедри мовної підготовки
НМУ ім. О. О. Богомольця,
старший науковий співробітник
відділу історичних студій НДІ українознавства*

---

²¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Фонд 77. – Од. зб. 16. – Арк. 1–6.

БІЛЯ МОРЯ В КРИМУ

I

Не грає безкрає, а тихо шумить,
мов свічки по небі, ті зірки горять;
за хвилию хвиля цілує граніт,
гонкі кипариси байдужії сплять;
лиш кедри з Ливану в далекій чужині
журливу, скорботну розмову зняли
про край незабутній, про любу родину...
Я бачив, що з жалю тремтіли вони...

II

Одна-одинокa берізка стоїть,
на гору Ай-Петрі журливо глядить;
ні велетні кедри – сусіди німі,
ні мірти пахучі не ваблять її,
фонтани про неї не мають ваги.
А ген на Ай-Петрі біліють сніги;
туди її думи, туди її очі
пильнують від ранку до темної ночі.
Вона споминає далекі гаї,
де сестри зростають на рідній землі.
Коли б її воля, коли б її сила –
з розкішного парку туди б полетіла...

III

Дрімає море, вітер спить,
суворі гори сном повіті;
німує пишний кедр; мовчить
і лавр, немов журбою битий;
і тьмяно, сумно круг мене.
Осіння хмура ніч панує,
листок ніде не шолохне,
в пустім тумані все німує...
Отак густа неволі сила
своєю тяжкою рукою
мене покрила, сповила,
немов сповивачем, нудьгою.

Сімеїз, 1895

РАНКОН В АЛУПЦІ

Присвячую Льву Мих. Жемчужникову²²

Се було в другій половині квітня, в Криму, в Алупці.

Я цілу ніч не лягав спати. Відчинивши навстіж вікна і двері на ганок, я впивав в себе на повні груди чисте, тепле, вогкувато-м'яке повітря морське прекрасної країни гірської. Навкруги стояла глибока тиша; вона не тільки сприяла, а надила мене до тієї роботи, коло якої я тоді працював. Працював я і мозком, і серцем над перебуванням Шевченка на другому засланні в степу киргизькому. Я цілу ніч писав, цілу ніч стояв перед мене убогий форт темрявний і його змордована муштрою та нудьгою горопашна залага; німо-терпелива вона, неначе та скеля, що на своєму лоні держить форт-тюрму... За скелею реве море суворе, непривітне, «невмите»²³, та, ревучи, хвилюючи, кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на бережан, і без того смутних, зажурених.

Я почув, що не тільки фізичною, але і духовно-моральною стороною я стомлений, кволий; враження Шевченкового перебування на березі Каспія утомили мою душу. Я кинув писати. Очі мої впали на далекий схід. Ледве-ледве показувалися там ознаки зорі

---

²² Жемчужников Лев Михайлович (1828–1911) – митець, близький знайомий Тараса Шевченка.

²³ Ремінісценція з вірша Т. Шевченка «І небо невмите, і заспані хвилі...» (1848).

ранкової. Я упав на канапку і почував, що душа не тільки утомлена, а якась наче розбита, серце моє поранене. Сон не брав мене, очі не сплющувались, впилися вони в море.

Перед мене на півдні було не те море, що цілу ніч томило мене; ні! Перед мене безкраїм килимом розіслалося Чорне море, неосяжне, широке, невимовно принадливе, чарівне. Нерухоме воно; здається, то не вода, а сизо-блакитне скло: ген-ген далеко-предалеко, скільки око сягає, горить безкрає море срібними іскорками дрібними. Мені ввижається, що з тих іскорок встають водограї: встало їх кілька, знялися високо вгору, там злилися в одну масу. Бачу, як та маса вліворуч рушила і тече з півдня на північ, неначе лава та з вулкана. Плине, ближчає до мене, от приплила до Алупки, вдарилася об скелю Айвазовського, вкрила її срібними бризками і сама десь сховалася, зникла; чи скеля її проковтнула, чи дерева прекрасного, художницьки обсаженого парку, найпаче гонкі, густі кипариси, застують мені бачити її...

Я повів очима на північний схід. З другого моря, з моря густої листви зеленої, позирають зграбні башти і башточки Воронцовського палацу; мавританський і взагалі східний штиб немов вичитує мені минувшину східних народів. Перед мене встає Крим з греками, генуезцями, турками, татарами, москалями. Я трохи здригнув, мимоволі очі потяглися ще більш на північ. По взгир'ю розкинулася Алупка... Вона ще спить... Куняє прехороша мечеть з своїм високим мінаретом: мені здається, що він вип'явся вгору, аби зазирнути в очі Ай-Петрі, глянути на сніги білі в широких щілинах високої гори скелястої, але, побачивши, яка темна

гнобительська хмара суне з півночі на Ай-Петрі, мінарет злякався, принишк, доки мулла, кличучи «правовірних» на молитву, не зрушить його спокою...

Ай-Петрі, здалося мені, дивиться так суворо, що я скоріше повернувся знов до моря; таке воно ласкаве, привітне, спокійне, але на обрії нема вже дощу того срібного.

Я схилився на канапку і невдовзі задрімав; а коли прокинувся і вийшов на балкон, округи мене панував, привітно всміхаючись, чудовий ранок веселий! Ясно-блакитний перекіт небесний горить так радісно, так паше, ніби злегенька він колихається, буцім він дише... За кілька хвилин з південного сходу показалися пухкі, хвилевидні тумани; плинули вони спершу проквільно, щодалі все швидше, все густішали, гуртувалися, нарешті злилися в одну масу і суцільним муром закрили перед мене увесь обрій південний. Частина моря під тим муром посивіла; барвою своєю превподобилась до барви муру.

Я почув, що й душу мою пойняв якийсь темрявний сум, не то щоб важкий, не скажу, щоб і прикрий, але небажаний, як небажане усе те, що застує, не дає нам бачити ясний світ... Я ладен був тікати до світлиці, аби не бачити того муру молочнохмарного, але ось на сході обрій зайнявся рожевим полум'ям. З-за гори, з-за Місхору полум'я те все ширшало на море; широченною смугою довгеньастою ринуло на хмарний мур і одним ментом буцім спалило його! Замість муру сивого над південною стороною моря стояв мур багряно-золотий, і сягав він вгору високо, впираючись в саму блакить перекіту. Море під новим муром почервоніло; здавалося, вода

горить геть-геть глибоко, здавалося, огонь пробрався аж на саме дно морське. Ще одна хвилинка – і червоно-золоту барву і моря, і неба заслали усі веселчині барви. З-за гори викочувалося сонце, викотилось і поплило вгору по небу, відбиваючись в морі...

Картина невимовно чарівна!.. Я німо любував з неї увесь зачарований, увесь перейнятий її красою величавою. Я упивався на повні груди і красою велетня-природи, і невимовно чистим, свіжим, бадьорим повітрям дивно-величавого ранку, і могутньою силою «сотворшаго вся сія»... Душею, серцем, усім почуттям своїм я потонув у тій красі, в тій могутній силі. Я думав...

Ні, я нічого не думав! Я не спроможен був нічого думати. Потонувши в оглядання краси, упоєний нею, я стояв німо, нерухомо... Разом з тим я чув, що в серці у мене клекоче ненависть до лютої злості, до хижого озвірення чоловіка проти чоловіка...

– За що?..

Я держався обіруч за бильця ґанку; здавалося, що мої нігті входять у дерево, що на мене знаходить жадоба помсти, і не спостеріг я, куди і коли поділося і море, і червоний мур... Передо мною їх не було.

На тому місці, де я звик бачити, де ще за одну чи дві хвилини бачив море, тепер стояла довжезна висока гора ясно-сивого, ніби молочного, клоччя з розскубаної бавовни. Гора та була така висока, що застувала бачити блакить над морем. Я не встиг ще добре оглянути ту чудну гору бавовняну, як вона рушила на північ... Вона усією своєю масою сунулася

на парк, на сад, на кам'яницю, де я жив, на ґанок, де я стояв...

Я почув на собі свіжу вогкість, немов до тварі²⁴ моєї притулив хто вогкий рушник.

Я глянув на тепломір: температура різко перемістилася: живе срібло з 18° упало на 12°²⁵. Не встиг я і на одну хвилину стямитися серед обставин, в яких зроду вперше опинився, як та гора бавовняна розлізлася надвоє: одна частина ніби спинилася в саду між деревами проти мене, а друга покотилася ярмом долиною на церкву, усю її обгорнула і закрила... Друга частина за хвилину-дві почала рушати повагом, закриваючи собою і палац, і мечеть, і мінарет, та просто на Ай-Петрі. Доки маса плила, я стояв в густому, наче бавовняному або пуховому тумані. Вперше на своєму віку я бачив морський туман...

Стоячи в тумані, я нічого не бачив округ себе: ні стіни, ні вікон, ні дверей. Я стояв нерухомо, здивований. Почував, що на тварі у мене вогкість, що треба її втерти, але я боявся відвести руки з бильця. Нарешті, не тямлю з якої речі, я зробив ступінь назад, стиснув лице долонями, заплющив очі і силкувався міцніш притиснути свої підошви до підлоги аби впевнитися, що я дійсно стою і стою на твердому ґрунті. Я почував, наче в голові у мене гуде, наче виски мені щось стискає, чую, що кров по жилах тече швидше, серце б'ється скоріше; не бачу, а почувую, що біля мене чиясь постать!

---

²⁴ Обличчя

²⁵ Показники термометра за шкалою Реомюра, що наразі практично вийшла з ужитку. Один градус за Реомюром дорівнює 1,25 градуса за Цельсієм.

Хто се такий? Звідкіль він взявся? Двері з моєї світлиці на замку, кудюю і коли він прийшов? Розплющую очі і бачу, виразно бачу: попліч мене чоловік середнього зросту, голова лиса, клинувата, чоло широке, думне, очі ясно-блакитні, добрі такі, ласкаві, як ласка нені; привітні, як привіт молодій люблениці; вуса густі, великі, сиві; з-під них знати теплу, сердешну усмішку; погляд оксамитово-ніжний, але, як і вся твар, скорботно-величавий... Хто він такий? Придивляюся пильно. Боже великий! Та се ж Шевченко, Тарас Шевченко той самий, як дві краплі води, якого я цілу ніч бачив у думці, пишучи нарис про перебування його в Новопетровському форті...

Радісно затремтіло моє серце. Глибока, побіжна радість всього мене пронизала, але разом з тим я, радіючи, почував себе якось ніяково. Ще більш зросли і мої радощі, і моє здивування, і моя нестямна, коли я вчув, що долоня його руки лежить на голові моїй лисій... Я вчув, що з-під долоні його ллється на мене тепло; нарешті чую його м'який голос. Я силкуюся почути, розібрати слова його, напружую уші, очі, серце... Ні! Не розберу... Я хочу нагнути голову ближче до вуст його, але, одним ментом все зникло... Стою серед ґанку самотою, як і стояв... Море чисте, спокійне; небо голубе, аж паше, сонячне проміння снопом сиплється в воду, туману ані сліду; тільки по листві дерев проти сонця горить різнобарвними іскрами маса дрібних самоцвітів; то краплиночки, що туман лишив по листі...

А Шевченко?

То була галюцинація...

Я сидів на ґанку з важкою душею... Розумів, що то була галюцинація, тямив потроху і причину її, та не спроможен був відірватися від тієї галюцинації, визволитися з-під впливу її, забути про неї... И тямив і почував потребу швидше перейти до світлиці, упасти на ліжко і спочити, але ж я не чув в собі сили підвестися, відірвати очі від моря...

1896

ЗИМОЮ В ЯЛТІ

(Незавершене оповідання)

Слава про тепле повітря південного берега Криму, слава про Ялту як про добру кліматичну станцію привабила до останньої багацько хорих людей, щоб перебути зиму, на 1896 рік.²⁶

В половині грудня по ялтинському набережжю сновидало ²⁷ чимало приїжджих, найпаче коли в південну пору не сів дощ і над морем, всміхаючись, пливло по ясній блакиті сонечко. Між приїжджими були люди всяких достатків і всякого віку; були і вельми недужі, були хоч і не хорі, але знесилені, коли не недугами, дак життям нашого, як кажуть, нервового б то віку; поприходили і просто гульвіси, що не тямили вже знічев'я, що і де їм чинити; поприїздили і люди, забуті щасливою долею і притомлені важкою клажею²⁸ життя, щоб отут в тихому, спокійному да теплому захистку відпочити і тілом, і духом.

Люди хорі сподівалися спинити дальший розвиток своїх недугів, коли вже не можна зовсім спекатися їх і закинути в море глибоке. Другі були певні надії, що в Ялті наберуться здоров'я, вернуть виснажені сили і зміцнять свої нерви. Третім просто обважніли кишені і вони хотіли полегшити їх. Четверті, що досі не зазнали талану, – звити родинне кубельце, або які з такого кубельця втікали, неначе з пекла, сподіваючися, що Ялта дасть їм жаданого спокою.

---

²⁶ В автографі виправлено з «зиму 1896 року».

²⁷ Так в автографі.

²⁸ Вантажем, тягарем

Був понеділок останнього тижня в січні. День виявся²⁹, як на Ялту, занадто незвичайний. Досі за всю зиму не траплялося ніже єдиної³⁰ теплої ясної днини, щоб зранку й до вечора повертало на добрій погоді: щодня північно-східний вітер переходив кілька разів в люту, навіжену бурю; щодня хмари або кропили Ялту дощем, або сіяли на неї снігом; траплялося, що й сивобородий дід-мороз скреготів зубами. Траплялося, що сонце цілий тиждень не дивилося на Ялту, ніби воно за щось гнівалося, або йому³¹ соромно було дивитися в вічі приїжджим «гостям», що з такою надією поспішали в Ялту гріти південним промінням і тіло, і душу. На мою думку, дак було за що і гніватися на Ялту, було від чого і соромитися перед приїжджими.

Але ж отой понеділок буцім взявся все минуле покрити, спокутувати і гріхи, і прогрішення, і так нагріти душу і серце приїжджого, так порадувати його очі, щоб він забув про все те, чим не догодила йому Ялта, забув холодну безсердечність красуні «палкого» півдня і глянув на неї теж прихильним поглядом, яким дивився на неї, коли впервах³² побачив її.

Сонечко в той понеділок встало незвичайно рано і щедрою рукою розлило рожеву краску по срібних верхах ялтинських гір! Гори повеселіли, яйла³³ наче всміхалася: мабуть, і їй остило³⁴ держати так довго на

---

²⁹ Так в автографі.

³⁰ Жодної

³¹ В автографі вставка «небу».

³² Вперше

³³ Літнє гірське пасовисько на плато Кримських гір.

³⁴ Набридло

своїх скелястих ребрах, хоч і срібну, і блискучу, а проте велику і зайву снігову клажу. Викотившись з-за гір над море, сонечко наче спинило свою ходу і гордовитим повагом ішло по блакиті небесного перекоту все вгору та вгору. Так гордовито серед егоїстичного натовпу йде людина добре свідомо своєї потужності моральної і почуття власної <...>³⁵.

Вже з початком години одинадцятої по набережжю було повнісінько людей. День стояв ясний, тихий, теплий. На небі ні хмариночки; море спокійно дрімало, гріючись і вилискуючись проти сонця. Усі приїжджі, хто тільки спроможен був на силу, покинули свої непривітні, незахисні, часом холодні і вогкі житла і поспішили на набережжя. Перед півднем – по всьому не дуже довгому, може, з верству, набережжю, не було вже ні єдиної лавки, де можна було присісти. Скрізь позаймано, хто спізнився і не встиг сісти, той або ходив, або стояв, обпершись на залізні бильця набережжя. Кожен на повні груди вдихав чисте, тепле, легке повітря морське. Кожен любовав з краси природи. Чисте небо здавалося неосяжно широким шатром, витканим з ясної, чистої одноманітної блакиті. На морі сяяла блакить срібляста, де-не-де переткана ізумрудовими³⁶ широкими стрічками. І небо, і сонце, і море видихали з себе і вдихали в приїжджих тепле почуття спокійних, тихих радощів, або хоч задоволення, вельми близького до радощів, того задоволення, що межує з раюванням спокою душі.

---

³⁵ В автографі нерозбірливо.

³⁶ Смарагдовими

За годину чи за дві море почало колихатися, буцім воно прокинулось зо сну, хоче підвестися, да не спроможеться, велике воно занадто. Крилами-хвилями почало воно бити берег. Спершу повагом, злегенька, нечасто, що далі, то частіш хвиля набігала на хвилю; хвилі все більшали, все вище бризкали срібною піною на набережжя; кожен раз прибій ставав голоснішим і сердитішим. Здавалося, море гнівається і проганяє з берега людей, що посходилися любовати з його. Дійсне, бризки летіли вже так високо, що перелітали через бильця набережжя, і хто стояв на краю пішоходу³⁷, мусив податися назад, коли не хотів, щоб море покропило його срібним дощем гірко-солоні води.

Ціла лава людей рушила з набережжя на другий бік вулиці, щоб там примоститися де-будь на лавці біля крамниць. Між отими людьми був і сивобородий чоловік, одягнений в добру кожушину криту синім сукном і облямовану дорогим бобром. Дідова постать була трохи пригорблена: знати, що нелегко було йому тримати на плечах важку клажу пережитих літ. Тьмяні окуляри в золотій оправі закривали дідові очі; чорна смушева висока шапка приховувала і чоло його майже по самі брови. Переходячи на другий бік вулиці, дід рушав такою рівною та бадьорою ходою, що коли б не борода його срібна, так би ніхто не сказав, що йому перейшло вже на сьомий десяток.

Перейшовши на другий бік вулиці, дід помітив, що з лавки під вікнами мізерної книгарні одного

---

³⁷ Тротуар

караїма встали два офіцери; він швидше до тієї лавки, кивнув головою дамі, що там сиділа, і сів біля неї...

Лице дідової сусідки закривав густий вуаль чорний, одначе дід помітив, що вона ще молодого віку. Сусідка, згорнувши на колінах руки, сиділа нерухомо і дивилася не вгадати що саме: чи на море, чи на небо, чи на ту недосяжну далечину, що лежала між небом і морем і десь далеко-предалеко зливалася з ним. Дід, дивлячись начебто на хвилі, що бурхали біля берега, спостерігав сусідчин погляд: заманулося йому прочитати, що саме написано на нерухомих, ніби замерлих рисах молодого личенька.

Дідові спостереження перебив низенький, кабачковатий, з чорною, наче сажа та, густою бородою і великими яскравими очима. То був книгар-караїм, ходяча ялтинська часопись. Він всіх знав, з усіма був знайомий, про все відав.

– Ось вам сьогоднішні новини, – промовив він до діда, подаючи йому руку і число «Кримського вісника».

Дід прийняв часопись і подав книгареві за неї п'ятака.

– Але нашої новини там не прочитаєте, може, й не буде, не надрукують, хоча телеграми вже полетіли по всіх кінцях Росії.

– А ви про яку новину? – спитався дід так байдуже, що з голосу його знати було, що ялтинські новини не геть-то цікаві про його ³⁸ і він не сподівається ні на що цікаве.

---

³⁸ Для нього

– Хіба не знаєте? Не чули? – спитав його караїм, впиваючись в його очима і лукаво всміхаючись.

Дід мовчки покрутив головою.

– На «живих картинах»³⁹ вчора не були? – питався книгар.

Дід знов мовчки махнув рукою.

– Там побилися!.. – Караїм вискалив свої дрібні білі зуби.

Дідова сусідка повернула голову в той бік, де стояв караїм.

– Голову нашого побили.

– Хто ж і за що? – байдужим голосом спитав дід більш ввічливо з цікавості.

– Молодий студент, приїжджий з Києва, Ферлієвич. Добре ще не можна розібрати, за що. Всякого говорять; більш за все чути, що Ферлієвич не заплатив у клубі грошей за гру на більярді... Голова в нас і старшина в клубі, він нагадав про те Ферлієвичу, да нагадав би то невічливо, по-енаральськи⁴⁰, той образився, ну і...

Караїм махнув рукою по повітрю і, засміявшись, додав:

– Прилюдно!.. Скандал!.. Тут же сиділа і жінка, і доня голови. Нехай би він його бив, та деінде, а то!..

---

³⁹ «Живими картинами» називалися сценічні вистави без слів і рухів, що виконувалися людьми у вбраннях і позах за сюжетами відомих літературних чи художніх творів або уявних картин і скульптур. Подібні розваги були популярними у середовищі освіченої молоді у 2-й половині XIX – на початку XX ст.

⁴⁰ Тобто «по-генеральськи»

Та ще й те: кілька тижнів вже минуло, як голова образив його, він все мовчав... А тепер – на тобі!..

– Що ж публіка? – спитав дід, трохи кривлячись.

– Публіка? Не в одно: інше ганьбить Ферлієвича... Більшість, здається, радіє; головою у нас велика більшість не задоволена... От і радіють, гадаючи, що він після такого скандалу покине головувати... Хто інший, той би і Ялту покинув...⁴¹

– Давно він у вас головою?

– Ба, давно вже. Торік, чи що, вибрали ми його в четвертий раз.

Дід повернувся до сусідки і спитав:

– Чи позволите курити? Дим Вам не шкодить?

– Ні! Курить! – відповіла тихо сусідка.

Дід запалив папіроску і хотів розгорнути і читати часопись. Караїм знов перебив, знявши бесіду про те ж саме; йому вельми цікаво було довідатися дідову думку про незвичайний вчинок Ферлієвича.

– Не тямили, як спекатися голови, ну і нацькували... – мовив книгар.

– Культура! – промовив дід, наче ні до кого, а книгар почав ганьбити те товариство «золотої молодіжі», до якого примостився і Ферлієвич. Між іншим, він більш за всіх докоряв Дмитренкові.

---

⁴¹ Описується реальний випадок, про який повідомляла преса – зокрема, «Киевское слово». У 1896 р. міський голова Ялти Хващинський публічно образив особу на прізвище Ферлієвич і відмовився вибачитися. За три тижні Ферлієвич «завдав образи дією» Хващинському, вочевидь, застосувавши до нього фізичну силу. Чоловіки провели в «Ісарському лісі» (ймовірно, біля дачного селища Ісар над Ялтою) дуель, яка завершилася безкровно. Після цієї події Хващинський подав у відставку.

Дід вже починав позіхати, але при слові «Дмитренко» він помітив, що сусідка його вся здригнула і підвела голову, неначе вона бажала ліпше слухати і чути, що говоритиме караїм.

Дід спостеріг сусідчин рух і промовив до говіркого караїма:

– Дмитренко, кажете? А хто він такий?

– Казав би Вам, дак і сам добре не відаю; так з виду його знаю, щодня бачу в клубі. Позаторік він восени приїхав в Ялту, живе тут з жінкою; знати, що люди вони багаті. Молодий ще чоловік, з себе красюк, кажуть, людина не без освіти, але байдики б'є... Кажуть – жінка його хвора на нерви, дак він для неї живе...

Дід зиркнув на сусідку. Вона сиділа нерухомо, тільки трохи зблідла, і по тварі⁴² бігала якась сутінь.

Караїм пішов у свою крамничку.

В Ялті, як і скрізь на курортах, як і в вагонах і на паропходах⁴³ люди знайомляться швидко: знайомляться здебільш на те, щоб за день, за тиждень, найбільш – за місяць чи два навіки забути про ті знайомства. В Ялті нігде більш приїжджим знайомитись, як не на лавках, що стоять попід крамницями на набережжю. Ні курзала⁴⁴, ні якої-будь іншої зали, де б можна було приїжджим сходитися, знайомитися – в Ялті нема. Мусять люди під добру годину тинятися по набережжю,

---

⁴² Обличчю

⁴³ Пароплавах

⁴⁴ Приміщення на курорті, призначене для відпочинку та організації культурно-розважальних заходів.

а під дощ чи під великий вітер індіти⁴⁵ по хатах та здебільшого нудьгувати самотиною.

За півгодини після того, як караїм пішов до своєї книгарні, наш дід знав вже, що сусідка його з Києва, Катерина Бондаренківна, приїхала в Ялту лічити⁴⁶ «наболілу душу». А сусідка відала, що дід той втік від холоду з Харківщини і зимує в Ялті, а звати його Максим Деревій.

Нові знайомі зробили один на одного добре враження. Побалакавши ще кілька хвилин, Бондаренківна прохала Деревія піти в книгарню і спитати в караїма, як на ймення того Дмитренка і відколи він приїхав у Ялту.

– Ваш найближчий земляк, – мовив Деревій, вернувшись з книгарні. – Він теж з Києва. Павло Володимирович.

Бондаренківна, кивнувши головою, подякувала Деревієві, міцно стулила губи і міцніш обперлася спиною до спинки лавочки.

Минуло ще кілька хвилин. Бондаренківна не промовила ні слова, Деревій і собі мовчав; він увесь впився в море, любуючи, як воно реве, лютує, які страшенні вали води, просто наче мури ті, вергає воно на берег, через бильця набережжя. Часом бризки летіли вгору вище телеграфових стовпів з такою силою, що, перелетівши на другий бік вулиці, падали на дахи двохосадних⁴⁷ будинків. Найбільш бушувало море проти будинку Бентковського, проти так званої

---

⁴⁵ Так в автографі; можливо, у значенні «нидіти».

⁴⁶ Лікувати

⁴⁷ Двоповерхових

дачі його «Маріїно»⁴⁸. У тій частині набережжя не можна вже було ні ходити, ні їздити, – так лило водою.

Бондаренківна встала і швидше подала Деревієві руку мовчки.

– Куди ж Ви? – мовив Деревій. – Посидьте ще, море саме розігралося. Отепер саме й любовати з його. Гляньте, яка невимовно гарна картина на морі! Якими трьохсаженними⁴⁹ білими ребрами котяться хвилі! Як скажено одна на одну налітає, як...

– Прощайте! – перебила його Бондаренківна і швидше повернула ліворуч у Поштовий⁵⁰ провулок до своєї квартири.

...Скинувши верхню одягу, Бондаренківна швидше сіла до столу. Вона чула несилу стояти. Сівши біля столу, вона підперла і затулила лице долонями. За хвилину чи дві по пальцях у неї побігли сльози. Вона взяла з кишені хусточку, витерла очі і мовила собі на думці: «Годі! Чого плакати! Слізьми лиху не допоможеш!.. А що приміркуеш? Що вдієш? Хіба вперше я кажу – годі?»

---

⁴⁸ Пам'ятка архітектури, колишня дача «Маріїно» (Набережна ім. Леніна, буд. 21/1), була збудована на замовлення Казимира Бентковського в середині 1880-х рр. У 1895-1898 рр. за проектом архітектора Миколи Краснова до неї був прибудований третій поверх: у двох верхніх поверхах розташовувався готель «Маріїно» на 72 номери, а в нижньому – крамниці. У червні 1897 р. в цьому готелі на кілька днів зупинялася Леся Українка зі своєю тіткою Оленою Тесленко-Приходько (у дівочтві Косач). У 1973-1993 рр. – будівля санаторію «Київ». Зазнавала неодноразової перебудови, у 2003 р. викуплена міською громадою Києва та відреставрована її коштом. З 2006 р. дотепер – готель мережі «999».

⁴⁹ Один сажень дорівнює 2,1336 м.

⁵⁰ Нині Чорноморський

Туга більш та більш огортала усю її. Вона почувала⁵¹, що її в горлі щось давить, взяла шклянку, налила води, впустила 20 крапель валер'яни і випила. Знов сіла, і знов полилися сльози. Так бувало з нею кожен раз, коли почуття самотності, а з нею і страшенна туга напосідалися на неї і наливали до самого верху душу її чимось гіршим, тяжким. Сльози тоді лилися цівкою, але з них не ставало їй легше. Вона в такі години почувала невимовно велику потребу пригорнутися до якогось теплого лона, такої людини, що зрозуміла б її, пригріла почуттям і хоч трошки нагадала їй того, кого вона так глибоко, так без краю, так божевільно кохає. Тепер вона почувала таку потребу ще міцніше. Вона на чужині, сама-самісінька, ні до кого слова промовити, хіба що стати на набережжю, до першого стрічного! Але ж яка то розмова? То тільки задовольнити, так сказати, фізіологічні потреби язика, а вона чує потребу висловити те, що наболіло, накіпіло у неї на серці, те, що отруїло її життя. Вона певна, що тоді б їй полегшало. Де ж таку людину взяти?.. Нема її.

І оце «нема» ще більш зміцняло потребу знайти таку людину, ще більш нагрівало жадобу вилити устами те, чим наболіло серце.

Ходячи з кутка в куток своєї невеликої світлички, Бондаренківна говорила собі на думці: «Боже! Яке це щастя – зустріти таку людину, щоб перед нею можна було відчинити двері змученої душі! Здається, отой дід Деревій... Та ні!.. Та як же його?.. Чи пійме він мені віри? З першого ж разу я вже обдурила

---

⁵¹ Відчула

його, сказавши, що я Бондаренківна і промовчавши, що я Дмитренчиха... Що ж, коли інакше ніяково було...»

Вона заходилася виправдовувати себе, що сказала Деревієві неправду, і думки її трошки звернули вбік з головного осередку її потреби і трохи втихомирили жадобу вдовольнити швидше ту потребу. Огорнув її інший рій тих думок, які, властиво, керували нею в Києві і примусили її дістатися в Ялту.

З Дмитренком побралася вона, кохаючи його більш за все на світі. Беручись, вона була певна, що досягла і довіку не позбудеться такого щастя, яке тільки може дати життя... А тим часом як же вона гірко і тяжко помилилася! За півроку чоловік її не знати де подівся, і не знати що спричинилося тому. Вона тоді ледве-ледве не збожеволіла, але якось відбулася тільки нервовою гарячкою. Вона була певна, що чоловік її кохає так, як і вона його, без краю, інакше нащо б він одружився з нею, дівчиною хоч і молодою, і вродливою, але ж такою убогою, що у неї, траплялося, ні за що було купити іноді й булки до чаю! І в нього не було великих достатків, але ж була добра посада на залізниці. З себе він такий красюк, що на нього всі задивлялися. Коли б тільки він бажав одружитися «з грошима» – чимало знайшов би таких... Навіщо він взяв її – злидарку – таж певна річ, що він її кохав... Нащо ж, з якої речі він її покинув і зник безвісти, не повідомивши її ніже єдиним словом?

Якийсь час вона вбивалася, гадаючи, що він утопився, але не можна було знайти жодної причини на те. За місяць чи два стала кружляти чутка, що Дмитренко збіг з якоюсь панією за границю. Катерина запевне довідалася, що він заздалегідь, тижні за два

ще до тієї ночі, коли його не стало, покинув посаду на залізниці. Тоді Катерина стала на тому, щоб продати усе, що було у неї, і рушити шукати свого втікача-чоловіка. Нащо колодязя копати, якщо води з нього не пити?.. Вона на те не вважала! Вона кохала його до краю і бажала тільки бачити його, та й годі.

Заким ⁵² вона спродувалася, заким перебула нервовий тиф, почала ходити нова звістка, що Дмитренко в Криму. І от Катерина і опинилася в Ялті шукати свого чоловіка – та тепер і шукати вже нічого: Ялта – таке невеличке місто, що тут хоч би й хотіла людина сховатися, дак не можна, ніде!.. Тут кожен чоловік – жива часопись, живий покажчик адресів!..

Тим-то не минуло й трьох днів після знайомства Катерини з Деревієм, як вона запевне відала, що її чоловік живе на Садовій вулиці, на одній вельми дорогій і розкішно обставленій дачі. А дачу ту наймає жінка якогось московського фабриканта ⁵³ - мільйонника.

1896

---

⁵² Доки

⁵³ В автографі закреслено «купця».

ЛИСТИ З КРИМУ

І. Київ-Сімферополь

Ще позаторік присікалася до мене тяжка недуга. Лікарі притьмом радили приїздити на зимівлю в Крим, а літувати де-небудь у горах на Кавказі. Я й сам тямив, що справді моїм старим кісткам треба більше тепла, ніж є його в Києві, але ж тямити – тямив, та почував, що Київ задля мене вельми дорогий, що душа моя так приросла до нього, що без великого болю не відірватися мені від Києва, і я всякими заходами дльався, гаявся і не виїздив. Дорогий мій приятель М.С. Грушевський почав вже кпити з мене, жартуючи, що я «і до Конотопа не доїду». Взяло мене за серце, і влітку 1894 р. я довів, що друзяка мій помиляється: поїхав і зїздив я не тільки в Конотоп, а геть за Конотоп; був і в Кролевці, і в Глухові, і в Рихлах...

Добре! Але зазимував у Києві, і зима 1894-1895 була тяжкою для мене. Відчув я, що падаю на силу, а часом і дух підупадає. На Великодніх Святах завітав до мене Михайло Сергійович. Кажу йому:

– Поїду літувати на Кавказ, та як стрепенуся, дак звідтіль перекинуся через Каспійське море та до Новопетрівського форту, де сім років конав геній нашого слова⁵⁴. Отам зберу певний матеріал про його життя і поклонюся тій пустелі, де ходили ноги великого страждальника...

---

⁵⁴ Мається на увазі Тарас Шевченко.

– Гм! – всміхнувся Михайло Сергійович, погладив свою довгу та широку бороду і промовив: – Куди уже йому до Криму! Хіба як здохне сич в рові, або як Хам долізе до Криму⁵⁵...

– Ова! – кажу я. – Коли так, то, запевне, будемо варити кашу в пасіці на хуторі у Сергія Федоровича⁵⁶, нехай здоров живе, бо річ добре відома всім хрещеним і нехрещеним людям, що Хам давно доліз до Криму.

От 31-го липня і став я лаштуватися у велику дорогу: упакував свій клунок і гадав раненько на Маковія сісти на «Імператора» і поплисти Дніпром до Катеринослава⁵⁷, а звідтіль вже залізницею до Владикавказу; побачу і Кавказ, і Чорноморщину і Новопетрівське...

Так ждалося, та не так сталося...

Вночі перед Маковієм як накинулася на мене недуга, так і їздила по мені цілих два місяці. Тяжко я хорував! Ой, як тяжко – страх і нагадати! Та нащо й нагадувати? То моє особисте діло; нікому з того не болять, не вадить. Байдуже б було вмирати: я тямлю, що від смерті не втечеш; вмерти треба і не страшно: страшно нездужати, страшно вмирати, страшно зробитися «гнилою колодою»... Спасибі добрим людям – підвели мене на ноги, підбадьорили дух мій і не дали мені вмирати.

---

⁵⁵ Неточне цитування «Енеїди» І. Котляревського – «Куди йому уже до Риму? Хіба як здохне чорт в рові! Як вернеться пан хан до Криму, як жениться сич на сові».

⁵⁶ Сергій Федорович Грушевський – батько Михайла Грушевського.

⁵⁷ Сучасний Дніпро.

Тут вже й сам я схаменувся і став на тому, щоб переїхати на зиму в Крим; до того ж, і здоров'я другої людини, вельми близької моєму серцю ⁵⁸, вимагало такого самого порятунку.

От ми й рушили з Києва 13 жовтня.

Пишучи ці листи, я вважатиму єдине на своїх любих земляків – галицьких русинів; тим-то й писатиму більш за все про те, що може бути цікавим для них. Вважатиму ще й на те, що, може, кому з галичан заманеться відвідати Крим, дак от таким мої листи і могли б стати хоч невеличким покажчиком шляху до того – як кому «раю», а кому «пекла», що зветься Кримом.

І туристи і тим паче люди хворі їдуть властиво на південний берег Криму, себто на побережжя Чорного моря, на ту частину побережжя, що, почавшись з Алушти, йде до Байдар. З Києва сюди – чотири шляхи. Найзручніший і найдешевший – залізницею до Одеси (другим класом 9 карб.⁵⁹), з Одеси морем до Ялти, а ще ліпше – до Севастополя (до Ялти – 11 карб. другим класом з харчами). Таким чином, шлях цей візьме не більше 25 карб. і 48 годин часу. Але цей шлях має ту невигоду восени, що море вельми бурхливе: буває на йому велика качка⁶⁰, і для людей хворих плавба по йому – пекельна мука. А щодо мене, так годі було й думати плисти 30 годин морем.

Останні шляхи йдуть залізницею до Сімферополя або до Севастополя. Один, південний, іде через Фастів,

---

⁵⁸ Йдеться про дочку Олександра Кониського Ольгу.

⁵⁹ «Карбованців»; мається на увазі рубль як грошова одиниця Російської імперії.

⁶⁰ Тут мається на увазі хитавиця.

Знаменку, Катеринослав; шлях нудний, дльвий; чотири рази треба пересаджуватись з однієї залізниці на другу, але вигода тут та, що пасажирів не вельми багацько і по вагонах просторо. Південний шлях іде через Харків. Нарешті четвертий – найвигідніший шлях – Дніпром до Катеринослава, але ж цей шлях добрий весною, так-сяк влітку, а восени він вельми нудний: ранками стоять великі тумани; парохід, замість трьох день, тягнеться до Катеринослава чотири дні.

Таким чином, ми мусили вибрати південний шлях на Знам'янку, хоч на Харків було б і швидше. А кошти всіма шляхами майже однакові.

Поїзд з Києва йшов наприкінці 6-ї години вечора. О 5-й попрощався я з господою. Мимоволі огорнула журба. Мимоволі скувала думка: чи не востаннє оце я бачу свою хату, свою родину, свій затишний куточок і своїх навіки вірних, незрадливих приятелів – книжки?! Чи вернуся до свого дорогого Києва? Приріс я до його так, що без болю не можна його покинути.

Охмарений журбою, приїхав я на дворець⁶¹. Тут гурток дорогих серцю молодих товаришів зібрався привітати і провести мене... Радість і журба перемішалася в моєму серці... Чи знаєте, люди добрі, як гірко прощатися з любим товариством, прощатися з тими людьми, що стільки тяжких літ мого віку – літ сім – не давали мені підупасти морально, бадьорили мого духа, пестили зо мною наші святі надії, раз у раз доглядали мене по-братерськи під годину недуги... Взагалі прощання завжди охмарює сумом мою душу:

---

⁶¹ Вокзал

тим паче охмарило тепер, коли довелося прощатися, не маючи повної і певної надії вернутися до рідного краю і ще раз своє старе серце нагріти на вогні життя товариського та праці гуртової на користь рідної Нені.

Поїзд рушив. Від серця наче відірвалася частина його; буцім воно упало і заніміло, замерзло... Я висунув голову з вагона, щоб ще раз глянути на тих, за ким тужила душа. Ова: нікого не видно! Висить темна хмара, падає буйний дощ, квилить вітер, праворуч миготять лави ліхтарів. То Київ; над ним вечірнє сяйво світла з ліхтарів... Людей не видно. Прощайте, дорогі товариші! Навіки спасибі вам!..

Поїзд гуде. Минаємо Фастів, Білу Церкву, Корсунь. Ніч... Глупа ніч, а сон мене не бере. Мені ввижається, що поїзд іде не по шинах, а по кістках наших предків вільних, а зневолені нащадки їхні зовсім-таки забули, «чиї ми діти», і зовсім задоволені своїм сучасним життям «культурним». За «шмат гнилої ковбаси» ганьбимо своїх предків за те, що вони, бачте, «були люди некультурні». Коли ж часом, хоч і вряди-годи, сором вернеться до нас на хвилину, дак ми, «дев'яту заповідь забувши», так озвіримося, хто його зна на кого, що не тільки покиваємо пальцем в чоботі, а навіть готові вийти з мотикою проти сонця, коли б тільки «городовою» (поліціант) не помітив тієї нашої «ворохобливої хоробрості»...

От з такими думками минав я Київщину і в'їздив у Степову Україну (в Херсонщину). «І тут, і всюди – скрізь погано...»

О першій годині поїзд приліз у Знам'янку. Таким чином, 342 верстви ми їхали трохи не цілих 20 годин, себто менше 20 верстов на годину. Не скажеш, щоб

швидко... Так, але й хвататися нікуди... Тим-то, мабуть, у Знам'янці й мусили ми чекати чотири години, доки новий поїзд рушив на Долинську. Бачте, залізниці наші (а може, й не тільки наші, а й чужі, напр. у Німеччині або Бельгії) упорядковані так чудно і кумедно, що ніби не вони задля пасажирів, а пасажири задля них.

З Долинської починається Катеринська залізниця: нею через Катеринослав⁶² їдуть до Синільникової⁶³, а тут знов чекання, знов пересідання на нову залізницю, вже до Сімферополя, куди приїхали ми о 2-й годині ночі. Таким чином, у дорозі до Сімферополя були ми 57 годин. Виходить, що за годину їхали ми не менше 20 верстов.

Сімферополь – губернське місто Таврійської губернії і перше місто, коли приїдете на півострів Крим. Місто невеличке, принаймні за дві години на фіякрі ми об'їхали усе місто і його околицю, та ще оглянули і одну татарську школу. Головну частину Сімферополя становить нове місто, доволі чепурне, добре забруковане і освітлене. Величезних будівель нема; велика більшість будинків на одну осаду⁶⁴; на три осадки вельми мало. Улиці чисті, садів, присадків і квітників доволі. Нове місто почало відбудовуватися нещодавно – літ 50, а назву Сімферополя дано йому вже після того, як Крим відійшов під Росію. Старе або татарське місто – вельми давнє; кажуть, ніби осаджено його не пізніше другого віку після Різдва Христового, і осадив його був скитський цар Скилур, назвавши його Неаполісом. Не скажу, чи так воно було дійсно. Під час

---

⁶² Сучасний Дніпро

⁶³ Сучасне Синельникове

⁶⁴ Поверх

панування в Криму татар звали це місто Керменчиком, а іноді Ак-Мечеть. У старому місті – житла самих татар та циган. Тут же при одній мечеті є вища духовна школа для мусульман «медресе», де виховуються софти⁶⁵.

Ходячи по новому місту, придивляючись і прислухаючись до його мови, ви помічаєте, що в Сімферополі, наче в калейдоскопі, міняються і лиця, і мова, і одяга людей; почуєте мову жидівську⁶⁶, вірменську, польську, німецьку, українську, великоруську, але панує мова татарська і покручена урядова російська. А вважаючи на прилюдні звичаї в торгівлі, у відносинах людських, якимось мимоволі питаєте себе: чи Сімферополь у Росії? Переїздячи по Криму, далі переді мною часто-густо стояло питання: чи Крим – Росія? Звісно, бюрократичні, канцелярські, найпаче поліційні «порядки» відповідають вам, що «здесь Русью пахнет»; але життя геть не «пахне» такою Руссю, як ви бачите і чуєте, напр., у Курську або в Орлі. Я матиму нагоду ще не раз зачепити це питання вкупі з питанням: що Росія взяла з Криму і що вона дала йому з того часу, як у 1771 р. підбила його під себе?

Сімферополь – осередок не тільки адміністративний, трохи просвітній і культурний, але осередок продажу садовини – а на садовину Крим багатий. Але про садівництво буде у мене мова вкупі з оглядом економічного побуту Криму, а тепер додам тільки, що Сімферополь є покажчиком тієї релігійної і

---

⁶⁵ Учні ісламських навчальних закладів.

⁶⁶ Тут і далі – так в оригіналі.

національної толерантності, яка колись була в Криму за часи панування тут татар. Кожна національність має в Сімферополі свої богослужбні будівлі (татарських мечетей тут не менше, ніж православних церков). Будівля жидівської синагоги видається своїм прекрасним штибом.

Варто було б оглянути Сімферополь більше і ближче, зазирнути в музей, але на це треба б пожити кілька день. Цього не можна було мені зробити; та таки й дорожнеча давала себе почувати. Треба сказати, що Сімферополь – не тільки двері, але й перший «круг» того прекрасного «раю», що надбав собі великої слави своїм здирством: недурно ж один лікар сказав мені, що «Крим єсть гніздо легальної грабіжки». Річ відома кожному, що скрізь по світах з туристів і з недужих, що приїждять лічитись⁶⁷, деруть. «Курорти», властиво, і живуть з самого здирства. З такою «грабіжкою» треба помиритися, бо нічого проти неї не вдієш. Кожному недужому, що їде лічитись, кожному туристові, що хоче пораювати, любуючи з прекрасної природи, треба пам'ятати, що їх на те і сотворив Аллах, щоб з них скрізь дерли. І дійсно – і в Кісінгені, і в Емсі, і в Мерані, і скрізь по горах Швейцарії – з недужих і з туристів деруть, але там, деручи, дають не тільки вигоди, а ще й потрібний комфорт. От саме цього й бракує по всіх російських «курортах», а найпаче в Криму: деруть «по живому», просто білують, не даючи жодної вигоди. А вже про комфорт – нема що й казати!.. Коли ж де, напр., у тому

---

⁶⁷ Лікуватися

Дантівському крузі⁶⁸, що зветься Ялтою, і можна запобігти сякого-такого комфорту, дак за його здеруть з вас, наче за рідного батька.

Дак ото, кажу, Сімферополь є двері в «рай», але ж за цими дверима не зараз ще починається «рай». До початку «раю», себто до Алушти, верстов з 50. Треба, значить, перш за все поєднати якогось «Харона»⁶⁹, щоб перевіз вас, хоч не через річку, дак через гори по прекрасному гостинцю⁷⁰. Їзда тут 4-5 годин. «Харонів» у Сімферополі – сила-силенна, але ж і проїзд великий, тим-то «Харони» й деруть. Є тут і диліжанс, але й на нім дорого – три карбованці до Алушти, і незручно, та не завжди й місце знайдеться. Взагалі якось воно так припасовано, що як почнеш рахувати «дешеву» їзду поштовими кіньми, або в диліжансі, то й вийде на те, що геть дешевше найняти татарина.

Нас їхало троє. В диліжансі мусили б ми заплатити 9 карб. та за багаж трохи не 2 карб., та ще мусили б цілий день прожити в готелі, чекаючи «свободных мест», а за день життя в готелі з нас узяли б не менше 5 карб. Тим ми дали перевагу «Харону» з татар, і він, узявши з нас 11,5 карбованців, помчав нас у «рай».

---

⁶⁸ Колі

⁶⁹ Харон – у давньогрецькій міфології перевізник померлих у підземному царстві. Так Кониський іронічно називає візників.

⁷⁰ Широкий битий шлях з упорядкованою проїзною частиною.

II. Географічний і історичний огляд

Перш ніж говорити про красу кримської природи та про життя в Криму, огляньмо короткими словами географію та історію Криму. Вузенька смуга суходолу – Перекіпська шия, що зв'язує Крим з суходолом Росії⁷¹, робить його півостровом. Давно вже сплодилася думка зробити з Криму острів, прокопавши судноплавний рів від Чорного моря до Азовського. Така думка в сферах урядових то обізветься, і от-от би то візьмуться реалізувати її, то знов замовкне. Історія її є властиво історія переміни міністрів комунікації. Править комунікацією прихильник «великого заповзяття». От як залізниця через Сибір, або знівечення Дніпрових порогів, – зараз висовується проект кримського рову. Сяде на його місце супротивник таких «великих» заходів – і проект кримського рову сховається...

Цікава річ: чи потрібний той рів, чи не потрібний? Прихильники його доводять, що рів – річ вельми потрібна, бо він вельми покоротить дорогу і подешевить фрахт на перевіз продуктів. Проти цього не змагаються і супротивники, але, кажуть вони, на викопання рову треба видати з бюджету державного велику силу грошей: кількадесять мільйонів карбованців. З країн приазовських, найпаче ж з південної його частини в Море Чорне і навпаки не переправляється така сила продуктів, щоб плата за перевіз їх вистарчила на відсотки на амортизацію стовпа капіталу, що піде на рів і на експлуатацію рову.

---

⁷¹ Мається на увазі сучасна територія України, що на той час перебувала у складі Російської імперії.

Та ще й те: чи не стане з того рову кримської «Панами»⁷²?.. Нехай і не стане, так же Росія має таку силу-силенну незадоволених пекучих освітніх, культурних та економічних потреб, що, не задовольнивши тих потреб, якось соромно й говорити про викопання рову через Перекіпську шию. От через що копання цього рову зовсім не на часі, річ не слухна, непевна і неоправдана ні бюджетом державним, ні добробутом народної маси.

Я не знавець у цій справі, і не можна мені подати свідомого голосу ні туди, ні сюди; але симпатії мої на стороні противників невідложної⁷³ потреби копання кримського рову... Що й казати: добра річ скоротити шлях і подешевити проїзд, а проте ще ліпше, ще корисніше – поменшити податки і видатки, або хоч не брати більш того, що беруть нині з дірявої мужичої кишені, та ще на видатки непродуктивні. Коли ж судноплавний рів через Перекіпську шию є великою потребою задля комерсантів, так чом би їм самим не скласти акційної чи іншої якої спілки, та, зібравши гроші, не займаючи кишені державної, значить, і убогої мужичої, копати собі на здоров'я рів той. Тоді мужикові не шкулитиме те копання навіть і тоді, коли на кримському рові зросте наша російська, хоч і не така велика, як у наших «щирих друзяків» французів,

---

⁷² Мається на увазі проект судноплавного каналу, що нині сполучає Панамську затоку Тихого океану з Карибським морем і Атлантичним океаном. У 1880-х рр. слово «Панама» стало синонімом шахрайства через банкрутство французької «Загальної компанії міжокеанського каналу», що виконала лише третину запланованих робіт.

⁷³ Невідкладної

«Панама», – або наша така Кривошейнівська залізниця⁷⁴.

Так от, oprіч тієї частини, що зветься Перекіпською шиєю, береги півострова Криму обливає вода Чорного та Азовського моря всіма сторонами.

Сама природа поділила Крим на дві, в усьому неоднакові частини, навіть багато де в чому супротивні частини: на степову, або північну, і гірську, чи південну. Степова частина займає три четвертини всього обширу Криму. Тут лежать повіти: Козлівський, чи Євпаторійський, Перекіпський, Теодосіївський і більша частина Сімферопольського. В частині південній – частина повіту Сімферопольського та невеличкий повіт Ялтинський. Межують обидві половини Криму гори; вони, властиво, і надають їм характеру. Їдучи Кримом з півночі, бачите, аж доки не переїдете геть за Сімферополь, ту саму картину степової природи, яка панує по Катеринославщині і по північних повітах Таврійської губернії: рівнина без краю, порізана інде глибокими ярами; води бракує, лісів майже нема; глибокий чорнозем ґрунту; влітку безкрайні лани пшениці, інде льону, і величезні сіножаті й пасовища. Минувши Сімферополь, помічаєте, що шлях іде потрохи вгору та вгору, а перед вами геть на південь синіють гори; певніше мовити – найвища кримська гора Чатирдаг ⁷⁵ . Скоро перекинетесь через «перевал», себто те місце, де

---

⁷⁴ Тут згадується міністр шляхів сполучення Російської імперії у 1892–1894 рр. Аполлон Кривошеїн, відправлений у відставку за звинуваченнями у незаконному збагаченні та зловживанні службовим становищем.

⁷⁵ Висота гори Чатир-Даг – 1527 м; найвищою точкою Кримського півострова є гора Роман-Кош – 1545 м.

шлях, дійшовши найвищого свого підйому, починає спускатися на південь (перевал цей біля села Таушан-Базар⁷⁶, верстов 15 не доїздячи до Алушти), то ви зараз спостережете різку перемену і повітря, і природи, помітите, що ви тепер у смузі винограду і маслини. Коли по той бік гір (на півночі) панує хліборобство, дак по сей бік хліборобство трапляється дуже рідко: жита не сіють, а пшеницю – тільки задля себе. Тут панує виноград та тютюн.

Так само і щодо людності: на південній стороні Криму далеко менше татарської людності, на південній⁷⁷ – її маса, і, як скрізь по світах, маса всіма сторонами бідує: татари в Криму, найпаче в частині південній обезземелені і зграбовані. Еміграція татар з Криму довела була Крим до великої руїни економічної, до страшеного підупаду культури і добробуту громадського. Лиха цього Крим і досі не спекався. Але про це буде мова трохи згодом.

Скільки багатий Крим на гори, стільки він убогий на воду. Властиво, річок тут нема: такі річки, як Салгир, Чорна, Альма, Бельбек та інші – властиво, не річки, а гірські потоки, що часом під великі дощі геть повні води, і вода шумить, реве, але за кілька день уся збіжить не знати куди, а на дні «річки», коли вона зовсім не пересохне, дак бринить тільки малесенький ручай. Не те що судноплавної, а хоч би такої річки, як, напр., Ворскла, Сула, Остер, Сейм на Україні, або Бистриця, Черемош у Галичині, – в Криму нема.

---

⁷⁶ Також відоме як Привільне, у Сімферопольському районі.

⁷⁷ В оригіналі «на південній» повторюється двічі; ймовірно, мало бути «на південній» і «на північній».

Гори кримські ні своєю вишиною, ні красою не здивують того, хто бачив, не кажу вже Альпи Швейцарії, але хоча б стрийські Карпати в Лавочному, або від Славська через Волосянку і далі. Найвища кримська гора Чатирдаг не переходить заввишки 5000 ступнів. Більш за всіх красива гора Демерджи (на північному сході біля Алушти); між кримськими горами, найпаче при ясному заході сонця влітку, її можна назвати красунею. Між назвами кримських гір чимало лишилося ще від часів греків, але панують назви татарські, часом поперекручені з мови грецької. Назви великою частиною відповідають формі, напр. Аю-Даг (Ведмідь-гора), Кішка і т.ін. Греки називали Чатирдаг Трапезусом. Великороси перейменували в Палат-гору, одначе нова назва не пішла в люди, і панує татарська, означає вона – шатер (чатир) гора (даг). Чатирдаг стоїть самотою, на відшибі останніх гір: верх його займає 20 кв. верстов⁷⁸. Форма гори справді нагадує шатер. На Чатирдагу є чимало печер; найбільш прикметна між ними Бінь-Баш-хаба⁷⁹. Але про печери – річ не тут.

Кримські гори перерізують півострів протягом 170 кілометрів: починаючись від Балаклави, йдуть вони через Ялтинський, Сімферопольський і Теодосіївський повіти до Теодосії. Увесь обшир під горами зраховано в 4300 кв. верстов. Не доводилося мені ані читати, ані чувати від певних знавців Криму, щоб у горах тутешніх були які метали. Між кам'яними породами найбільшу вагу мав мармур; більш за все беруть його з гори Юрської, що стоїть недалеко над

---

⁷⁸ Квадратна верства дорівнює приблизно 1,14 кв. км.

⁷⁹ «Бінбаш-коба» («Тисячоголова печера»)

шляхом з Теодосії на Судак. Між горами в Криму вельми багато криниць: кажуть, що є між ними з мінеральною водою. З сірчаною водою є криниця в судацькій долині в горі Перчим-Кая. З цього боку ще не висліджено Криму: вважаючи на те, що місця лічебні⁸⁰ («курорти» і кліматичні станції південного берега) занадто вже вславилися здирством і проти них встає конкуренція Кавказу, треба гадати, що лікарственні⁸¹ криниці мінеральної води, певна річ, небавом будуть знайдені.

Гори становлять велику різницю не тільки в самій природі, але і в кліматі та рослинах. Клімат південного берега різко відрізняється від клімату північного (по той бік гір) Криму. На південному березі саней не знають; сніг, коли й випадає, так тільки на те, щоб за кілька годин розтанути. Морози трапляються вряди-годи, та й то мороз 3-5° Реом.⁸² – це вже мороз величезний. От, напр., у 1895 році, тоді саме, коли в Турині випав великий сніг, коли у Відні і по околицях Відня, як принесли до мене звістку часописи, вихрила хуртовина, у мене в тепломірі надворі в холодку з північної сторони живе срібло стояло на 11° Реом. тепла. Правда, цілий тиждень лле великий дощ; верхи високих гір закуталися в сніг, а у мене в Сімеїзі в парку ще чимало квіток; цвітуть рожі, і стільки зеленої трави і зеленого листу на деревах, що мені якось аж чудно згадати. що, напр., 23. листопада

---

⁸⁰ Лікувальні

⁸¹ Цілющі

⁸² Показники термометра за шкалою Реомюра, що наразі практично вийшла з ужитку. Один градус за Реомюром дорівнює 1,25 градуса за Цельсієм.

ст. ст. у Києві їздять саньми і стоїть 4-8° Реом. морозу, а в Сімеїзі або в Алупці – 10° Реом. тепла. По південній частині Криму, наче в Італії, ростуть фігові дерева, гранатові, лаврові, горіхові, маслинові; в Алупкинському і в Сімеїзькому парку бачите магнолії, пальми і чимало інших південних рослин. А щодо кипарисів, так дерево це трохи чи не таке ж звичайне, як у нас на Україні тополя або верба, тільки ж наша верба – дерево веселе, живе, якесь ніби промовисте, а гонкий, високий кипарис, хоч і красивий, а проте якийсь смутний, журливий, занадто вже мовчазний! Верба, коли своїм невеличким листом шумить, немов вона про щось до вас гомонить, а кипарисові нічим шуміти: іглясті вітки його і під великий вітер німують. З дерев по горах Криму панує бук; опріч того, доволі добре росте морська сосна, липа, ясень, граб, осика, дуб – та тільки не наш широколистий, розлогий велетень дуб: нашому дубу тут душно, кримської спеки він не винесе; кримський дуб – дрібнолистий. З кущів на південному березі панує, звісно, виноград і мирт.

Зі словом «сіль» у нас на Україні з'єднано, злито і слово Крим; а нещодавно було ще й слово «чумак». Не диво: споконвіку Крим постачав Україні сіль, бо сам він споконвіку багатий на сіль. Сільних озер у Криму багато: видатніші між ними – Гниле, Саки, Мойнацьке, Старе, Кругле, Єлкан, Чурубаш та інші. Яку силу солі постачають кримські сільні озера – досить сказати, що ще у 1787 р. добувано з них 1,5 мільйони пудів солі.

Ніщо не завдає Криму такої шкоди, як недостача потрібної вогкості навесні, найпаче влітку. Дощів випадає вельми мало, і найважливішою потребою в Криму, потребою дійсно пекучою є

орошування; але, на превеликий жаль, потреба ця якось занехаяна. Доки хазяїнами Криму були татари, потреба ця була в них потрохи задоволена; але коли після нападів 18 століття та після страшенно великої еміграції татар хазяїнувати в Криму почали чужинці і землі тубільців опинилися в руках великих багатирів-аристократів, або буржуазних жмикрутів, а тубілець татарин, який не покинув рідної батьківщини, зробився з хазяїна наймитом, дак орошування землі пішло нанівець. Перегодом, ще в 30-х рр. нашого століття⁸³, коли в Криму царював Воронцов і коли татарські землі гарбали і шматували незгірш як у 70-х рр. чинили те саме з землями башкирськими, почали гомоніти, дійсне тільки гомоніти, про потребу орошування. І кримська адміністрація і «носителі культури» сипали проектами орошування Криму, наче тим борошном з рукава. Ще трохи перегодом розпочали в цій справі реальну роботу: заходилися копати колодязі артезійські, розчищувати «річки», гатити греблі і т. ін. Та нічого доброго з тих заходів і досі не вийшло. Розпочали були копати на Айдарі⁸⁴ колодязь, викопали (свердлом) більш ніж на 50 сажнів завглибшки, вгатили туди 135 тисяч карбованців з державних фінансів – і докопалися... Хоч не до води, дак до айдарської «Панами»... Таких випадків, кажуть, можна назбирати на цілу гарбу...

З початку 80-х рр. взялося за цю справу земство. Теодосіївські⁸⁵ земці заходилися спорудити орошування степової частини свого повіту. І земці, і

---

⁸³ Тут і далі мається на увазі XIX століття.

⁸⁴ Вочевидь, мова про зникле село Багате на півночі Сакського району.

⁸⁵ Феодосійські

уряд дали кошти; уряд призначив керманичем роботи генерала Жилинського, що кермував до того висушуванням боліт на Поліссі. Що ж, думка добра була: коли чоловік зумів прогнати на Поліссі воду з землі і висушити її, так, певна річ, він повинен зуміти і в Криму викликати воду з-під землі. Наче й логічно: здається, і грошей не бракувало, бо генералові призначено було доки що на роботи 145 тисяч карб. Отже, зустрілася якась така «закавіка», що теодосійські степи і досі стоять без води, а теодосійські земці, мабуть, і досі наймають попів правити молебні «об одождєнии»... А «одождєнія» того нема та й нема. Хіба чи не зглянеться часом пророк Ілля!

Чимало є в Криму таких слідів і останків сивої давнини, що, вважаючи на них, можна сказати, що історія Криму, найпаче його побережжя, вельми-превельми днедавна⁸⁶. Можна гадати, що цивілізація і культура були в Криму ще тоді, коли тих народів, що тепер заселяють Крим, ще й на світі не було. Перші ніби історичні вказівки про Крим здобуємо в оповіданнях греків. Вже ж недурно то Уліс приставав до берегів Таврії! Вже ж не в пустелю дику Ахіл спасав сюди Іфігенію⁸⁷! Певна річ, що історія Криму була вкупі з історією греків, але ті сторінки, на яких була списана історія Криму, десь загубилися, і досі їх не знайдено. Хоча в таких назвах, як Алушта, Ялта, Кастель нетрудно знайти первісні назви з мови греків. Гадають, напр., що Алушта є стародавній Алуштон греків, що згадується ще в VI ст., і що імператор Юстиніян збудував тут значну фортецю: останки її є ще й досі.

---

⁸⁶ Старовинна

⁸⁷ Тут згадуються персонажі давньогрецьких міфів.

Правда, в Алушті є останки доволі високої, стародавньої башти, але досі запевне не висловлено людьми компетентними, до якого століття належить будівництво цієї башти. Інші йдуть геть далі й кажуть, що Алушта існувала ще геть задовго до Христового Різдва, і що в першому столітті нашої ери в Алушті була трохи не ціла сотня християн... Може! Певна річ тільки в тому, що на побережжі сучасного Криму в давню давнину панування однієї народності переміняло панування другої. Під кінець XII і в XIII ст. греків починають витискати з Криму спершу генуезці, а потім татари. Останні встигли опанувати, організувати тут своє царство зі столицею Солхатом; перегадом столиця перейшла в Бахчисарай, а Солхат став зватися Ески-Керимом (Старий Крим). Татари не вміли вжитися з генуезцями: раз-у-разні усобиці довели до того, що вмішалися турки і допомогли татарам знівечити їхніх сусідів. Одначе турки не подарували татарам своєї заповоги: правда, генуезці зникли; зате й татари пішли під протекцію царя турецького. Протекція турецька, як звичайно усяка протекція одного народу над другим, не заспокоїла татар – вона тільки посприяла знівеченню татарського царства. Все ж таки 16 і 17 століття кримське ханство існувало більш-менш начебто самостійно. Хто хоч трохи відає історію рідної нашої України, той знає, яку силу і вагу мало кримське ханство за Богдана, та ще й потім, до початку XVIII століття. З'єднання Хмельницьким України з державою московською неминуче повинно було викликати і викликало непорозуміння і війни останньої з Кримом. Досить згадати московські походи вкупі з військом українським під кінець століття XVII-ого. Зовсім

натурально було сплодитися в Москві бажанню знівечити кримську державу і підбити Крим під Москву. Між гетьманами України хіба Дорошенко, та, може, Мазепа тямили і вгадували корінь і головний зміст московських заходів. На Запорозькій Січі були добрі заповзятці; були славні лицарі хоробрі, та не було таких тямущих політиків, щоб зрозуміли, якої шкоди зазнає і Січ, і вся Україна, коли зникне кримська держава. Не було кому врозумити і поставити між видатнішими людьми ідею доброї і братерської згоди з південними сусідами. Річ очевидна, що й між татарами, між радниками ханів бракувало політиків. Спасити Крим і Україну спромоглась би того часу тільки федерація. Ні там, ні тут не зрозуміли великої ваги того моменту історичного, який тоді мусили переживати Крим і Україна. Першим вдалим для Москви і безщасним для Криму був напад московського війська під проводом Мініха у 1736 р. Мініх спалив не менше тисячі кримських сіл. За рік генерал Льосі⁸⁸ допоміг руїні Криму. З того часу життя держави татарської вже не існувало, а тільки конало, доки у 1771 р. напав на Крим Долгорукий⁸⁹, взяв і зруйнував Перекіп та інші міста й села. Руїна була якась нелюдська: в одному місці перебито трохи що не голоручних татар 7000! А знаменитий Суворов заходився переганяти тубільців Криму, немов тих овечок, на нові житла; у 1778 р. цілу тисячу татар перегнав він до Бердянська... Татари

---

⁸⁸ Граф Петро Лассі – російський полководець ірландського походження, учасник походу на Крим у 1736 р. під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. під проводом генерал-фельдмаршала Христофора Мініха.

⁸⁹ Князь Василь Михайлович Долгоруков-Кримський (1722–1782) – командувач 2-ї армії під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., що в 1771 р. зайняв Кримський півострів.

жахнулися: вони бачили, що на власну силу й міць годі покладатися, бо московська інтрига опанувала лежебоку і недбаху хана⁹⁰ і його двір. Щоб спастися від того «добра», на яке можна було їм сподіватися, судячи з заходів Долгорукого і Суворова, вони стали на тому, що треба покидати батьківщину. І от триста тисяч татар мусило утекти з Криму. Це був початок тієї великої економічної і культурної руїни, з-під якої Крим і досі ще не визволився. З того часу еміграція татар з Криму і досі не спинилася, хоча за останні роки вже не чутно про еміграцію масову. За 15 років після першої еміграції покидання Криму татарами було ніби притихло, але у 1812 р. воно знов прокинулося великою масою. Цю еміграцію викликали лише утиски татар російськими урядниками, грабування татарських земель і роздавання їх тому наїзду з усіх усюдів, що рушив до Криму, наче голодні круки на падло. Урядникам еміграція татар кожен раз ставала ніби манною небесною. Примушуючи нишком-тишком татар, щоб вони кидали рідний край, «круки» пильнували загарбати татарські землі; вони вдавалися до Петербурга, просячи наділити їм «пустопорожні» землі, покинуті татарами. Вища адміністрація нічого добре не відала; йняла віри, що ті землі справді пустують, що вони нікчемні, що за татарами жалкувати не слід, бо татари – народ невірний, зрадливий, лінтюги, до праці коло землі нездатні. Немов навмисне, на підмогу брехням кримських урядників виступив і знаменитий Паляс⁹¹. Подорожуючи по Криму, він спостеріг і не

---

⁹⁰ Мається на увазі останній хан Криму Шагін Герай.

⁹¹ Петер-Сімон Паллас – російський натураліст німецького походження, геолог, етнограф, енциклопедист.

потаївся з фактами, одначе про самих татар, їхні норови, звичаї і здатність до праці він обізвався несимпатично, майже вороже. Він не таїв, що Крим спустошений і зруйнований економічно, що людності в Криму дуже обмаль, верблюдів нема, буйволів мало, коні перевелися, хліборобство знівечено: де були родючі ниви, луги, де пишалися сади й виноградники, де паслася сила товару, великі отари овечок, косяки коней – там тепер руїна і пустиня. Одначе хоч як підупав після першої великої еміграції економічний побут Криму, а проте між тими татарами, які ще лишилися, Паляс бачив розкішні сади й виноградники: по тих садах він бачив силу різноманітних родючих дерев – самих тільки груш він назвав 14 ґатунків; винограду він бачив 35 ґатунків. А все-таки не подобалися йому татари...

Адміністрація на факти не зауважила, а припала до думок, висловлених Палясом про духовну і моральну нікчемність татар. Хоча тоді й не було ще слова «обрусеніє», одначе «во имя русских интересов» в Петербурзі згодилися з думкою кримських урядників і почали роздавати татарські землі «истинно русским людям»... Під назвою земель «пустопорожніх» пішли в роздачу розкішні і добре оброблені виноградники. Поруч з роздаванням урядовим, але більш шпарко, рушило привласнювання самими урядниками татарських земель: інколи грабування і привласнювання маскували «купівлею»... Багацько сприяли такому грабуванню земель вдача і звичаї татар: люди вони добродушні, до судової тяганини не були призвичаєні. Право власності на зéмлі лежало у них не на документах, а більш за все на переказах.

Суди у них були на словах і прилюдно. Бронівський⁹² був в хана довгий час у XVII ст., Богуш⁹³ у XVIII ст.: вони добре придивлялися до життя і звичаїв татар, до їх побуту, спостерігали їхню психологію і свідчать нам, що освіта у татар ще в XVI ст. стояла високо, що суд у татар прилюдний, без канцелярської тяганини, рівний і справедливий однаково для всіх; що татари – народ діяльний, працьовитий, моральний, до чужих народів і релігій толерантний; що їхній економічний побут і взагалі життєвий гаразд стояли дуже добре; тим-то татарин, та ще під впливом блакитного неба, гомонливого моря і благодатного повітря, жив у гаразді і виховав у собі вдачу спокійну, характер добродушний; виховав довір'я і чесність у громадських відносинах і справах. Татарин звик йняти віри ханові, його слову і слову його урядників. Де ж при таких умовах було татарам боротися з російською тяганиною в судах?

---

⁹² Мартін (Мартин, Марчін) Броневський (Броньовський, Броніовський) – дипломат Королівства Польського, державний діяч, історик, картограф, письменник, хронікер. Під час Лівонської війни з Іваном Грозним у квітні 1578 р. був відправлений посланником до кримського хана Мехмеда II Гірея; у Криму пробув 9 місяців, зробивши значний внесок в укладення мирного договору ханства з Річчю Посполитою. За рік побував у Кримському ханстві як посол від Стефана Баторія. За результатами перебування в Криму склав опис відвіданого ним краю, надрукований латинською мовою вперше в 1595 р. у Кельні, під заголовком: «*Tartariae descriptio*» («Опис Татарії (Тартарії)'). Документ вважається першим для того періоду описом Криму і інформацією про його жителів в Європі. Складені Броневським карти північного узбережжя Чорного моря також були унікальними для того часу.

⁹³ Станіслав Богуш-Сестренцевич (1731–1826) – римо-католицький архієпископ у Російській імперії, літератор, історик, автор «Історії царства Херсонеса Таврійського» (Санкт-Петербург, 1806). Відвідував Крим у 1780–90-х рр.

Нова еміграція татар знов завдала Криму нові руїни, і знов маса «пустопорожніх» земель перейшла в руки до людей, нездатних зрозуміти громадські потреби Криму і розвинути культуру. «Царювання» в Криму Воронцова начебто було на руку тубільцям, начебто було пильнування біля культури краю, але дійсно культурних заходів на користь народної маси було не багацько; замість справжньої культури показували тільки декорації до рамки; обезземелення татар ішло своєю чергою, і найліпші кутки благодатного південного берега виходили з рук тубільців. Війна 1853-1856 рр. викликала нову велику еміграцію татар. Невдачі російського війська, найпаче після тяжких побиванок біля річок Альми і Чорної, треба було чимось виправдати. Годі було признатися, що винен тут бюрократичний устрій, брак вільного слова і думки, брак взагалі життя культурного; годі було признати правду, чому російські кулі біля Альми і Чорної не долітали до неприятеля. В усьому винуваті були... татари! Вони зрадили... Де, в чому саме виявилася та зрада, чим її доведено – досі не відомо... А проте над татарами треба було помститися. Помста привела до того, що у 1856 р. емігрувало до Туреччини 192000 татар. Коли у 1863 р. звели рахунки тієї еміграції, так довідалися, що 784 села татарських чисто спустіли. Це ще не кінець: під час війни 1878 р. знов мусили татари покидати батьківщину. Не скажу, скільки їх тоді емігрувало. Поодинокі еміграції ідуть і досі. Нині в Криму ледве чи буде і сотня тисяч татар.

Маса татар, які ще й нині перебувають у Криму, найпаче на південному березі, де виноград і тютюн стоять в головах економічного побуту, вельми бідує, бо

землі й води (орошування) у татар або нема, або є занадто мало, через що, борючись зі злиднями, мусила маса зробитися наймитами у «круків», які зграбували татарські землі і обернули власника-господаря на наймита.

Росія не дала татарам досі нічого. Тут, як і скрізь по країнах, по краях підбитих, або по таких, що приєдналися з доброї волі «яко рівний до рівного, вольний до вольного», проходить червоною ниткою та ж сама система, яка давно панує на Україні: краєві культурні голови постинати (засланням, підкупом і всякими іншими заходами деморалізації), а народну масу не випускати з темноти, а через те і з ярма злиднів.

Де та освіта, яку Росія дала кримським татарам? Щось її не видно. Тим часом татари люблять освіту: науку вони шанують, наче святощі. Учитися в школі, знати Коран – у татар обов'язково. Школа в татар контентується громадським коштом: жодної урядової заповоги татари на свої школи не беруть, а проте в них у кожному селі є своя школа, і один школяр 30 літ назад припадав на 27 чоловік людності. Чом же татари не пускають своїх дітей до шкіл російських? Чому вони цураються чужої школи? Чому, напр., в алуштинській, вельми добре поставленій школі церковно-приходській з 50 школярів – тільки троє татарчат, а в алуштинській з 30 – одна татарська дитина? Думає би хто, що на перешкоді стоїть тут релігія? Ні. Правда, і мені траплялася нагода чути, як православні школярі, йдучи зі школи, дратували татарчат «невірою». Траплялося майже щодня чути, як захожий наймит-великорос, їдучи кіньми і догнавши татарську мажару

(віз), запряжену буйволами, гукає: «Сворочивай ты, невера-собака!». Але татари в справі релігії – люди толерантні, а на лайку «невірою» – хіба мовчки сплунуть. Цурається татарин російської школи єдине через те, що вона мовою чужа йому. Люди компетентні і певні говорили мені, – і це річ зовсім певна, – якої тяжкої праці зазнають учителі, доки навчать татарчат читати по-російськи. Страх подумати, якої шкоди, праці і марнування часу завдає ця антипедагогічна система науки, система «обрусенія». Я не кажу, щоб по школах зовсім не вчили мови державної. Учити і знати її не завадить, та тепер і треба знати; але ж можна з великою користю учити її як предмет обов'язковий, а всю іншу шкільну науку вести мовою матері. Як татарам, так і іншим народам Росії і самій Росії як державі треба, щоб школа перш за все давала людям потрібні знання реальні, а цього саме школа й не дає, а дає що інше. Так татари й дивляться на школу, найпаче на школу середню. Вони літ 25 назад прохали, щоб дітям їхнім, коли вони підуть до сімферопольської гімназії, дозволено було не вчити класичних мов. Міністр освіти граф Толстой на те не призволив, і татари не пустили дітей до гімназії. Що з того виграла держава, або хоч «обрусеніє»? Нема нічого чудного, що татари, пам'ятаючи своє минуле, питаються: «Що дала нам Росія?» Та всміхаючись, і відповідають: «Урядника дала нам у села, аби доглядав, щоб татари не їздили, не мазавши коліс у возі, бо, бачте, немазані колеса вельми скриплять і вражають нерви приїжджих недужих і туристів».

Дійсно, це факт. Я сам був свідком, як урядник трохи не побив татарина за те, що у мажари скрипіли колеса.

Все ж таки: це культура...

III. З Сімферополя до Алушти. Алушта. Татари і зайди. Токмаков і Молотков. Стахеєв. Бандероля.

Бралось на кінець третьої години дня, коли наш «Харон»-Бекір рушив з нами на Алушту. Я знав, що дорога йде гостинцем, але відав і те, що вона йде горами, що до Алушти 48 верстов, і почав вболівати, що ми трохи спізнилися, і доведеться їхати найкращу частину вночі.

А Бекір, чуючи мої жалі, бадьорить мене, кажучи, що за чотири години домчить до Алушти; а до того і вечір буде тихий, ясний; їхати ліпше, ніж вдень.

Говори, думаю собі, що за чотири години будемо в Алушті – се певна річ; коні добрі; дорога добра, хоч і вгору; але ж я не Ісус Навин, і сонце ради мене не стоятиме; сховається, і ніч закриє усі красовиди... Шкода.

Щойно виїхали ми з Сімферополя, на півдні перед нами показався ген-ген далеко Чатирдаг. Проїхали ще трохи, подув такий вітрець з гір, що треба було забути, що того дня (16/29 жовтня)⁹⁴ з ранку і досі ми ходили в літній одежі. Дівчата понадягали теплі вовняні хустки, а я – пальто на бавовні.

---

⁹⁴ Старий і новий стиль

Минувши село Кильбурун⁹⁵ і не доїздячи до села Мамут Солтана⁹⁶, розкинулася долина Салгир-річки. Байдуже, що вже половина осені: в долині зелено, немов весна починається! Ще трохи далі – і перед очима у нас степ! Степ справдешній, такий самісінький, який ми бачили по Катеринославщині, вибитий, витоптаний отарами, голий, темно-рудий.

Наш «Харон», на лихо нам, людина неговірка; смокче мовчки папіроску за папіроскою, та хвиськає по повітрю пужкою. Спитаєм чого у його – муркне собі під ніс, та й знов мовчить, і до коней не обізветься. Та, мабуть, коні знають його вдачу і біжать собі шпарко добрим гостинцем.

– Чия отсе маєтність? – питаю Бекіра, їдучи повз ворота маєтності з цілком степовим характером.

– Фальц-фейнава⁹⁷, – відповів і замовк.

– Це того овечого царя?

– Фальц-фейнава – і годі!

Їдемо далі. Жовтогаряче золоте промінне сонце зникло за горами. Вітер гострішає і дає знати, що гори стали до нас ближче.

Аж – в'їздимо в ліс... Почалися Аянські ліси, що уряд забрав у свої руки, зробивши з них державну власність. Я великий прихильник державного права на ліси, та й взагалі на всі землі, але тоді лишень, коли ліси зберігаються: а коли вони плюндруються позлодійськи, так ліпше нехай їх плюндрує кожен, хто хоче, аби тільки не урядник.

---

⁹⁵ Килбурун, або Гірки, у Сімферопольському районі; нині не існує.

⁹⁶ Мамут-Султан, або Добре, Сімферопольського району.

⁹⁷ Фрідріх Фальц-Фейн – засновник заповідника Асканія-Нова.

Хоча вже стемніло, одначе знати було, що Аянського лісу не сплюндровано. З обох боків гостинця бачимо величезні і густі дерева, що поросли по ярах, по горбах і проваллях. Я голосно починаю радіти і хвалити тих, що зберегли ліс. А «Харон», почувши те, повернувся до мене і каже:

– Це так тільки понад шляхом, а там!.. – він вказав пужалном на долину, – там, у долині, або кущі самі, або голо...

А місяць із-за дерев так гарно присвічує! Праворуч біля нас темна маса Чатирдага. Я бачив вищі гори, а проте якесь невимовно поважне враження огорнуло мене. Усі ми троє немов язики погубили: зразу замовкли і німо сиділи кілька хвилин, доки не визволилися з-під впливу враження нічної картини величавої.

– Тату, як гарно! – наче нишком промовила доня.

Справді було гарно! З блакитного неба присвічував повновидий місяць срібний. Світло його падало якомсь збоку, не освічуючи тієї сторони Чатирдага, повз яку ми їхали: тим-то гора здавалася незвичайно темною і суворою. Довганясті тіні дерев різали гостинець то вповодж, то впоперек, відповідно тому, куди повертав шлях. А шлях, що далі – все частіше робить викрутаси. Нам здається, що то не шлях повертає, а навкруги нас ходить місяць і гора, щоб не випустити нас з оцього ніби зачарованого кутка... Вітер чи затих, чи за лісом його не чути; тиша, наче в могилі, листок на дереві не поворухнеться; тільки брязкальця, поприв'язувані коням, своїми

тоненькими, срібно-м'якими голосками порушують урочисту тишу ночі!..

Чатирдаг починає нас дратувати. Здається – ми вже минули його, покинули позад себе; але проїдемо півверстви, чи що, – він знов перед нами, немов з землі виріс; знов він відходить праворуч, знов минає нас; знов позаду нас: глянь – знов стоїть перед нами і ніби хоче загородити нам шлях. І гарно, і якомсь досадливо...

– Чи ще далеко до перевалу? – питаю Бекіра.

– Зараз буде.

Перевал – це найвищий пункт шляху.

Дійсно, небавом ліс геть порідшав; подув вітер, і я почув, що не завадив би кожух, але далеко його доставати; я загорнувся в плед. Ми на висоті 2,5 тисяч ступнів! До Алушти ще 14 верстов. Я хотів подивитися на годинник, але чую – доня каже:

– Глянь, тату, що то з лівого боку? Сніг?

Глянув. Безкрайній срібно-білий обшир, наче яке дзеркало розкинулося далеко-предалеко, краю йому не знати: наче там десь воно встає і йде на небо!

– Море! Море!... – загомоніли ми разом втрюх, радіючи якимись чистими, дитинно-ласкавими радощами!... Аж Бекір засміявся і за всю дорогу озвався вперше непитаний:

– Море! Так, море! Мабуть, вперше його бачите?

Одним ментом і в мене, і в дівчат враження перемінилося. Холодно-поважний вплив суворого Чатирдага не знати де й дівся: нас перейняли такі глибокі веселощі, що ми чули себе в якомусь такому високому захваті, якого від краси природи навіть я,

людина стара, ніколи ще не зазнавав! Радощі ще більше захватували наші душі, коли екіпаж почав котитися з гори вже все швидше, викрутаси гостинця ставали все частіше, а море, наче та пустотлива дитина, то кудись ховалося від нас, то знов вибігало нам назустріч і ставало нам поперек шляху. От-от, здається, вскочимо з кіньми в море: але ще хвилина-друга – і моря нема... Отак до самої Алушти. Одначе море не дратувало нас так, як отой Чатирдаг. Ні, воно лащило нас якоюсь невимовно ніжною ласкою; воно вабило нас до себе своєю срібно-блакитною яснотою; воно надило нас до себе своїм безкраїм обширом. Тепер ми вже не бажали швидше дістатися в Алушту: враження було таке ласкаво м'яке, таке принадливе, ніжне, що ми навпаки бажали, щоб Алушта від нас все дальшала. Нам стало вельми прикро, коли гора Демерджі закрила була від нас на якийсь час море.

Мушу сказати, що такого прегарного гостинця, як той, що веде в Алушту, я до того часу ніде не бачив: знати, що будував його не тільки тямущий інженер, а інженер-художник, поет... Доводилося мені простувати гостинцем, що йде зі Станіславова⁹⁸ через Делятин і Микуличин на Угорщину. Гостинець добрий, що й казати, знати, що коло його ходили руки великого тямухи-інженера. Певна річ, що той гостинець взяв невимовно більше і коштів, і праці, і знання, ніж гостинець через Алушту; але ж у станіславівському гостинці нема тієї чарівної краси художницької, якої надано алуштинському гостинцю: звісно, перш за все спричинилися тут сама природа і

---

⁹⁸ Сучасний Івано-Франківськ

море; одначе, будь інженер ремісник, він би не зумів повибирати на повороти тих вельми поетичних пунктів, які так чарівниче упоюють душу подорожнього!

Менше ніж за годину ми пробігли більше 13 верстов і з початку восьмої години були вже в Алушті і закватурили в «Європейському готелі» біля самісінького моря. Сила і міць нового враження була така глибока, що ми й незчулися, як вона швидко приспала нас!..

Алушта – днедавнє селище. Тепер людність села, – тисячі зо дві чи не буде, – переважно татарська; але хто, який народ і коли саме осадив Алушту вперше – про те певної звістки не траплялося мені стрічати. Кажуть, осадили її греки, ще до Христового Різдва. Кажуть, що ще в першому столітті нашої ери в Алушті було з сотню християн. Кажуть, Алушта – це стародавній Алустон греків. Кажуть, нарешті, що імператор Юстин відбудував був в Алушті значну прибережну фортецю; останки її стоять і досі. Справді, положення Алушти як приморської фортеці дуже зручне. Справді, і досі манячать серед села на горі останки двох башт; одна з них ще й тепер доволі висока. На превеликий жаль, ці історичні останки не тільки без догляду, а навіть унизу до башти попритулювано такі «будівлі», що підійти і огледіти башту не можна, навіть затуливши носа... Мені здається, що днедавність Алушти і перебування тут християн ще в перших віках християнства можна довести ще іншими останками: біля Алушти можна спостерегти чимало останків, що доводять мою думку; напр., останки церков, гробовищ, назви і т. ін.; а більш за все самий тип алуштинських татар, як і взагалі

татар південного берега Криму дає гадати, що первісно Алушта була селищем греків.

Я не філолог, не вельми багацько тямлю і в антропології; одначе, вдивляючись у риси південнобережних татар, прислухаючись до їхньої мови, спостерігаючи їхні звичаї, не можна було не подумати мені: чи ці татари дійсно нащадки монголів? Мені здається, що тип сучасних татар на південному березі Криму є добутком довговічної мішанини різноманітних народів, що один по одному сиділи в Криму і як тубільці, і як зайти. В довговічній лабораторії перемішувалися і фільтрувалися скіф, грек, генуезець, монгол, турок, кавказець, українець та ін., і сплодили тип сучасного татарина, і в ньому, в його мові, рухах, очах і темпераменті геть більше кавказького і турецького, ніж монгольського. Татарин з Казанщини не одразу зрозуміє татарина з південного берега Криму.

Ще певнішим здається мені, що приморське положення Алушти сприяло розвиткові тут торгу і добробуту людності. Вже ж за часів генуезців не спала Алушта тим сном, яким спочиває тепер. Де хоче інде в селі хоч би і геть меншому, напр., в Англії, але з таким положенням, з такими вигодами, з такою красою природи життя і торг ключем би кипіли! А тут раз на тиждень заходить в Алушту парохід, хоча щодня повз село проходить кілька пароходів! Саме рибальство яке тут можна спорудити! Також алуштинські татари, як і взагалі татари південного берега, зневолені, пограбовані, обезземелені і «ввержені» в пекло темноти і убозтва. Та культура, що «насадителі» несуть в Алушту, не дуже щось пристає до тубільців.

Через Алушту йде гарний гостинець; понад гостинцем порозкидалися розкішні «дачі» зайд з півночі; понад гостинцем стоїть гарний мурований шпиталь (земський), школа (добра 2-класна церковно-приходська) з читальнею; аптека (земська) є в Алушті, пошта, телеграф, лікар; є три готелі; є вельми зграбна, найпаче всередині, мурована церква православна, збудована ще за часу «царювання» в Криму князя Воронцова (на будівлю її брали гроші і з татар!). Але все це не про татар: це тільки культурні рамки, а зміст у тих рамках – не культура, а «обрусеніє». Справжньої культури, як по всьому побережжі південному, бракує. Не диво: тубілець міцно тримається, і тримається справедливо, своєї віри і мечеті, своєї школи елементарної (іншої йому не дають, а до чужої він дітей не пускає) і своїх звичаїв стародавніх, що зміцняє Коран, школа і традиції. Захожі зайти під культурою розуміють власну наживу, гроші та життя тільки задля власної особи, більш нічого... Будь-яких громадських інтересів у зайд південного берега Криму нема. Ялтинське земство колись почало було рушати стежкою людського поступу, але у 80-х рр. його скручено, пригнічено, як і взагалі земство в Росії; ініціативу його вбито, і тепер воно сунеться черепашою ходою, аби справити обов'язки канцелярії губернатора. Ніде, де тільки траплялося мені бути, я не стрівав такої розтичі⁹⁹, такого роз'єднання між «інтелігентними» людьми, як отут, на південному березі Криму. Звісно, його в Алушті менше, ніж у Ялті абощо, а проте воно в Алушті більше вдарило мені у вічі, ніж у Ялті: мабуть,

---

⁹⁹ Розбіжності

через те, що в Ялту я перебрався, вже звикши трохи до кримського «життя громадського»...

Положення Алушти – чарівне. Шкода тільки, що на рослину тут доволі убого; знати, що коло цього мало люди піклуються. Село стоїть на горбі, оточеному широкою долиною алуштинською. Зі сходу підперізує Алушту «річка» Демердила¹⁰⁰, з заходу «річка» Улу-Узень, а всю долину схилясту трьома сторонами оточили гори: з півночі – Чатирдаг, з північного сходу – Демерджі, на заході – Кастель. На півдні грає-вилискується безкрає ізумрудове¹⁰¹ дзеркало – море. Найпаче чарівна Алушта, коли дивитися на неї з заходу, з гостинця... Та не така вона чарівна всередині. На базарі і між убогими саклями татар ідуть вузькі перевулочки, певніше мовити – стежки, повні нечисті і бруду! З погляду санітарного, базар – це теж «курорт», але «курорт» лиходійний...

Від Алушти до Чатирдага десять верстов, до Демерджі трошки ближче. Гори Кастеля зараз під селом: оця велика долина між горами і сприяє тому, що в Алушті вже з жовтня незручно перебувати. Повітря, правда, тепле, м'яке, але ж вітри, вітри: коли з Чатирдага або й зі сходу почне дути «москаль», є йому де розгулятися; дме він переважно вночі і з такою силою, з таким ревінням і скигненням, що хоч які дебелі нерви, він розмотає їх на клубок... Та часом ще й холоду такого надме, що хоч кожух бери. Пам'ятаю я, 25 жовтня зранку було тихо, годинно¹⁰², тепло, ясно; опівдні живе срібло в тепломірі підійшло

---

¹⁰⁰ Так в оригіналі; прийнята назва – Демерджі.

¹⁰¹ Смарагдове

¹⁰² Мається на увазі добра погода.

трохи не до 20° Р. в холодку. Ми гуляли в літній одежі; дехто ще купався в морі; але о 4 годині почав дуги «москаль», і температура впала до 4° тепла, а вночі знялася така буря, якої мені не доводилося чути! Вранці довідуємось, що на «перевалі» випав сніг; дивлюся у вікно – еге, Чатирдаг і Демерджи понадівали срібно-білі шапки.

Коли ми їхали в Алушту, думка була перебути тут місяць, доки не роз'їдуться приїжджі гості з Ялти, доки там не попросторнішає; а якщо буде добре, то й зазимувати в Алушті. Коли ми приїхали, половина гостей вже покинула Алушту; значить, квартиру, гадали ми, знайти не трудно. Одначе не так воно сталося. Санітарні умови не давали й гадати про квартиру будь-де на базарі в татар. У готелях, хоч половина світлиць ¹⁰³ і порожня, але дорожнеча страшенна: абияка світличка – на місяць щонайменше 25 карб., а в тій світличці одному повернутись трудно. Та й не скажемо, щоб і чепурно було: в готелі «Європейському» бруду зовсім не по-європейськи; до того ж, стоїть він на самім березі моря, а море вже в жовтні так хвилює, так часом реве і стогне, що вночі не дасть тобі й на одну хвилину заснути.

Таким чином мусили шукати притулку десь на приватній «дачі». На «дачах», найпаче на таких, де господарі самі не хазяйнують, а віддають їх в оренду, деруть з приїжджих скільки можна. Норми тут жодної нема. «Смотря по человеку», – сказав мені один «освічений» власник «дачі». Це значить, що коли приходить приїжджий наймати квартиру, дак хазяїн

---

¹⁰³ Кімнат

перш за все пильнує спостерегти, вгадати, чи повна кишеня у приїжджого і скільки з його можна взяти. Зажадає він інколи вчетверо більше; але хто з досвідом, той не злякається. Жадають 80 карб., а він дає 20... Торгуються, торгуються, і глянь – поєднуються на 40, або й менше. Взагалі я з досвіду раджу всім, хто буде в Криму, нічого тут не купувати, не поторгувавшись «до поту». За одну річ у Ялті, яку я зазвичай скрізь купував за 2 карб., у мене в «Лучшем магазине» зажадали 3,5 карб., а продали за 1 р. 80 коп.

Щодо харчів, дак скрізь – і в Алушті, і в Ялті, і деінде – ціна однакова: обід з двох страв – 20 карб. на місяць. У Києві такий обід коштує 9 карб., а ціни на хліб, м'ясо і т. ін. майже однаковісінькі, що в Алушті або Ялті, що в Києві. Але це ще нічого. Лихо от у чому: рідко де трапляється такий обід, щоб готовлено його на чистому маслі, а не на воловому товщі. Частіше за все мішанина того й того. Вдруге недобре те, що обідати мусите о 1-й годині. Звісно, вельми рано; доки спати – добре їсти захочете: треба, або купити чого холодного, або, oprіч обіду, брати й вечерю і платити за одну страву 10 карб.

Ще одна річ, на яку в Алушті треба добре вважати: це щоб не взяти квартири на такій «дачі», що стоїть на низині або біля річки: тут якраз не встережетеся від пропасниці. А кримська пропасниця вельми люта! Не доведи Мати Божа придбати її! Не швидко спекається її, і виснажить вона вас добре. До речі, зверну увагу людей на загальну обережність у Криму. Під час заходу сонця не сидіти надворі і не держати відчиненими вікон і дверей, і взагалі, коли по

заході сонця температура нижче 5-6° P., ліпше буде сидіти в хаті.

Нам пощастило знайти добрячу і недорогу квартиру зі здоровими і свіжими харчами у пані Ге¹⁰⁴. За дві малесенькі, але доволі чисті світлички платили ми 20 карбованців місячно і по 20 карб. за обід і нічого собі перебули цілий місяць, але про зимівлю в Алушті годі було й думати!

Трохи чи не кожна «дача» в Алушті має свої виноградники. Десятина виноградника продається по 8-10 тисяч карбованців. Алуштинський виноград надбав собі слави найліпшого з лікарствених. Але на ліки і на їжу просто так не багацько його йде; головним чином споживають його на вино. Перше місце між алуштинськими винами займають вина Токмакова і Молоткова, двох московських багатирів, людей, кажуть, малоосвічених, а проте людей, що повагом підбивають під свій «скипетр» (кишеню) і алуштинських, і інших виноградарів південного берега, скуповуючи не тільки виноград, готові виноградники, вина, але й землі, придатні під виноградні плантації. Окрім Алушти, Токмаков і Молотков позакупляли виноградники і по інших селах, напр. в Олеїзі¹⁰⁵, в Хаба-тубі¹⁰⁶ та ін. Алуштинські невеликі виноградарі,

---

¹⁰⁴ Вочевидь, мова про учасницю народовольницького руху Зою Ге (Рубан-Щуровську), що переїхала у 1895 р. до Алушти зі своїм двоюрідним братом Миколою Ге-молодшим, який був її громадянським чоловіком.

¹⁰⁵ Маєток І. Токмакова неподалік від Корейзу

¹⁰⁶ Пансіон книговидавці Марії Водовозової, доньки сибірського купця Івана Токмакова, «Хоба-Тубі» («Хуба-Тобі») розташовувався в Олеїзі (неподалік від Алушки), в гірському сосновому борі і призначався для відпочинку та лікування малозабезпечених діячів інтелектуальної праці.

напаче татари, що мають по 1/4 або 1/2 морга¹⁰⁷ винограднику, вже ж то недурно сподіваються, що Токмаков з Молотковим «притовкмачать» молотком своєї кишені всіх алуштинських виноградарів, покупляють у них усі виноградники і стануть «виноградними» царями. Вже й тепер татарин чи зібраний виноград, чи вигнане з нього вино мусить продавати не кому, як Токмакову і К°, і продавати за таку ціну, яку «положать» – звісно, положать не ті, що продають, а ті, що купують. Вести конкуренцію з Токмаковими і Молотковими неспроможно не тільки татарам, але й більш значним виноградарям. У Токмакова і К° найбільша фабрика вина; винник у нього – людина зі спеціальними знаннями і вміє гнати, чистити і видушувати вино як слід. Токмаков і К° мають свої великі льохи, де по кілька років вистоюється вино і де його чистять хімічно і надають смаку. Вина Токмакова відомі скрізь по Росії. А тут ще й міністр фінансів заходжується ніби навмисне посприяти монополії Токмакових і Молоткових! Бачте, д. Вітте¹⁰⁸ доміркувався (може, й логічно, і справедливо, – не моє діло!) до потреби завести «бандероль»¹⁰⁹ на кримські та інші виноградні вина. Д. Вітте оголосив вже в своєму органі, що коли є податок на алкоголь з жита, картоплі та ін., дак чому йому не бути на алкоголь з винограду? Податок буде якийсь «невеличкий», виноробів він, кажуть, ні на крихту не

---

¹⁰⁷ Залежно від місцевості, 1 морг дорівнював 0,33-1,07 гектара.

¹⁰⁸ Граф Сергій Вітте (1849-1915) – міністр фінансів Російської імперії у 1892-1903 рр.

¹⁰⁹ Мається на увазі акцизна бандероль, аналогом якої є сучасна акцизна марка.

вароватиме¹¹⁰, одначе «спинятиме фальсифікацію», з якою в Росії не можна й розминутися, і дасть у державний бюджет нових 11 млн. карб. Вийде воно буцім так, що начебто і кози наїдяться досхочу, і сіно буде ціле! Штука мудра. А проте кримські виноградарі і вино-фабриканти міркують «якоюсь» своєю логікою і кажуть, що «бандероля» з кримськими виноградниками і винами заподіє те, що заподіяла вона на Україні з винницями, горілкою та тютюном: себто вб'є виноградарство і виноробство як дрібну гілку сільського господарства, а сплодить великий промисел у руках жмикрутів-багатирів. Чия тут правда – я не скажу. Досвід на Україні, що беруть за свідка кримчани, стоїть супроти «бандеролі»... А коли взяти та добре поскребти логіку д. Вітте і здавання його на фальсифікацію вин у Росії (найпаче в Москві), дак ледве чи не буде та логіка кульгавою... Зроду-віку не чув я, щоб фальсифікацію радикально нівечила «бандероля»... Мені здається, що кримчани говорять велику правду, кажучи: «І нащо тут приплітати справедливість, моральність, логіку та фальсифікацію? Казали б без сорому: фіск, та й годі! 11 млн нового податку не завадять».

Є в Алушті ще й другий багатир-мільйонник, теж московський та сибірський купець Стахеев, що орудує буцімто 27 мільйонами карбованців. Але Токмакову з Молотковим і за вухом не свербить конкуренція Стахеева. Щось не чутно, щоб Стахеева надили виноградники, хоча, кажуть, він чимало вже пороздавав у позику в Алушті грошей під заставу

---

¹¹⁰ Варувати – оберегати, зміцнювати.

земель. Але це доки що тільки «кажуть», а певна річ у тому, що д. Стахеєв, збудувавши собі в Алушті на березі моря розкішну палату, «сприяє», скільки «спроможеться», освіті й добробуту алуштинських зайд. Він, кажуть, дав трохи чи не 1000 карб. на школу і на читальню! Все ж воно ліпше, ніж нічого!

– Цікаво б мені знати, яким шляхом великі виноградні плантації попереходили в руки людей захожих? – спитав я одного алуштинця.

– Звісно, яким... Купили... Татари поспродували... І добре. Інакше б культура винограду і вина не рушала б наперед...

Он воно як! Значить, задля «руху культури» треба знівечити дрібну земельну власність!..

Іде в Алушті доволі завзята боротьба ще двох інших культур: чисто моральних. Культура зайдів-простонароддя вимагає, щоб тубільці привчилися вживати замки і замикати комірчини і хати; бо сказано: «Не клади плохо – не смущай вора». Культура тубільців-татар не хоче слухатися такого змагання і нестеменно стоїть на предковічних традиціях: «Чужа хата – свята, чужого не займай».

Дійсно, перейдіть ви поміж татарськими саклями – і помітите, що не то що замків, а жодних запорів нема; двері навстіж – хто хоч, той і заходь! Усе добро в хаті лежить на видноті, і про злодійство не чуто. Мені траплялося, зайшовши в крамничку яку, не заставати там нікого; інколи доводилося ждати з півгодини, доки прийде господар... І скільки я не розпитував – ні разу не чув, щоб хто скористався з неприємності господаря і «купив» яку річ за «так-

гроші». Та коли б у кого рука й піднялася, дак сусіда крамар спостереже... У татар не замки, не засовки доглядають добро, а морально-релігійне виховання і зрощена на йому солідарність. Чия культура в цій справі візьме гору – вгадати трудно. Про татарина не можна сказати, що не користолюбний: гроші, та ще коли вони «монета», він загарливо любить: любить він і «кейф», любить і розкоші, але красти він не вміє і не любить. Одначе ж можна стрінуги вже й поміж татарами таких, що набралися в «русів» цивілізації. Приїжджі гості-туристи, переважно жіноцтво, сплудили між татарами новий тип лежибоків «проводников» у гори. Оці «проводники» і стають «культуртреґерами» між своїми і вносять ті «культурні» елементи, які своєю цвіллю покривають святість VII і VIII заповіді, і між якими має собі прихисток і порада «Не клади плохо»...

Трапляються також і між зайдами, найпаче тими ремісниками, що осідають по татарських селах стало, такі люди, що переймаються татарською культурою і філософією: «Чужа хата – свята».

Раз якось пішов я в цукорню дещо купити. Приходжу – ні духа в хаті: зву, стукаю, – ніхто не озивається. Я взяв, що мені треба було, положив на прилавці гроші і пішов собі. Другого дня заходжу, розповідаю про вчорашнє господарю. Він дякує і каже: «Я взяв гроші зі столу, спасибі вам».

Другим разом, теж у свято, треба було мені до бондаря. Бондарює в Алушті наш земляк Литвиненко з Лохвицького повіту. В бондарні, в пекарні і в світлиці нікогісінько, а двері і вікна навстіж. Бери що хоч... Сів я надворі, дождався Литвиненка і кажу до його:

«Дивуюся, що ніщо не замкнено, не зачинено». А він на те до мене:

– Тут не треба ні зачиняти, ні замикати; ніхто нічого не займе, хіба б хто з захожих; дак люди навкруги, угледять. Так було і в нас колись. Я ще парубком був (Литвиненко – мій ровесник), дак пам'ятаю, що, було, нічого не замикаємо – і все ціле. Тільки, було, двері на закрутку беремо, щоб часом свиня мордою не відчинила та не накоїла в хаті шкоди. А в Алушті свиней ніхто не держить, дак і закрутки не треба.

– Правда ваша: в тому селі, де я зростав, було так само... Та й скрізь:

«Так вічній пам'яті бувало

У нас в Україні колись»...

IV. З Алушти в Ялту.

Села і хутори, чи по-тутешньому – дачі, по дорозі з Алушти не тільки до Ялти, а й далі по всьому південному побережжі, своїми назвами говорять, що осаджено їх ще до того часу, коли татари підбили під себе Крим, і що коли не першими осадчими їх, так наступниками тих осадчих були в усякому разі християни. Кастель, Партеніт, Ай-Даниль, Ай-Василь, Микита, Ай-Тодор і т.ін. – хіба не християнські назви, де тільки слово «святий» переложено татарським словом «ай»? Такі назви вже самі по собі викликають вельми цікаве питання: що спричинилося тому, що людність південного берега Криму покинула релігію християнську, помусульманилася і потатарилася так,

що навіть тепер такі села, як Ай-Василь, Микита – села чисто татарські? Вже ж історія не доводить нам, щоб татари силоміць повертали кримських християн на свою віру! Знов цікаві й другі питання: чому людність помусульманених і потатарених сіл не переходить на православ'я тепер, коли до того надять всіма лихими і добрими сторонами? Нарешті, чому переклади старих татарських назв пороблені на мову російську – напр., «Медведь-гора» замість «Аю-Даг» і т.ін., або зовсім нові назви – напр., «Ай-люлі», «Пріятное свіданіє», «Летній отдых» і т.ін. – зовсім не приростають, ніхто їх не вживає, ніхто про них, oprіч самих господарів, і не відає? Трудно згодитися, щоб причиною цього було єдино «невежественное упорство татар»; а коли й так, дак, на мою думку, таке «упорство» – характерна риса, і я хвалю її...

З Алушти до Ялти і далі веде той самий прекрасний сімферопольський гостинець, ідучи мальовничими викрутасами через гори понад берегом моря. Можна б з Алушти переплисти в Ялту морем на пароплаві; під добру годину була б це пречудесна прогулянка: побачив би ті красовиди, які стоять на самім березі під горами так, що з гостинця їх не видно. Дешевше було б геть їхати морем, ніж суходолом, та коли ж пароплав заходить в Алушту раз на тиждень, та й то ще неретельно; інший тиждень і зовсім не заїде.

Коли їде хто один, тому під несезонний час найліпше їхати поштою або диліжансом; а як нас зібралось шестеро, дак ми взяли собі двох алуштинських «Харонів». Так і дешевше, і геть більше вигоди і волі... Їдеш собі, наче власним екіпажем. Погода нам не сприяла. Ранком того дня (17

листопада) на термометрі було 2° Р. Але була у нас гадка, що до Ялти недалеко: за чотири години «Харон» домчить, їдемо ми більш на південь, і певне, що до півдня потеплішає.

Рушили.

Одразу на виїзді з Алушти гостинець іде все вгору та вгору; на 9-й верстві доходить до найвищого пункту, до «перевалу» і звідсіль вже до самої Ялти дорога все спускається в долину.

Між «перевалом» і Алуштою розкинувся під самим берегом моря попід горою Кастелем так званий «Профессорский Уголок», властиво, хутори професора Голубова, Бекетова, Кондакова, Головинського, Кирпичникова та ін. Між ними більш за всіх і обширом, і добробутом видається хутір Голубова. Виноградники його, кажуть, взірцеві. Лишивши петербурзьку катедру і перебравшись доживати віку на спокійному і теплому хуторі, вп. професор не покинув науки і пильнує теоретичні добутки її зреалізувати на чому можна в хуторі. Але хутір його більш за все заслуговує на увагу тим, що тут доживає віку і жінка пана Голубова – відома перша піонерка жіночої медичинської освіти, Надія Прокопівна Сулова. Поселившись на хуторі, пані Голубова чисто покинула практику за гроші, але коли хто з недужих приходить до неї, вона нікому не відмовляє своєї поради і заповоги. Скрізь по околиці наймення Надії Прокопівни справедливо користується доброю славою. Хто бачив її, хто розмовляв з нею, той згодиться зі мною, що це ясний зразок простоти і доброті високоосвіченої жінки-лікаря! Та, правду сказати, до людини істинно освіченої гордоці і пиха ніколи не прив'ються! Це зовсім не те, що людина,

«освічена» заголовками книжок... Наука і освіта не підпуться до себе в душу пихи та чвані...

Не доїздячи до хутора Голубових, помітите з лівого боку дороги кипарисовий гайок, і тут же могила відомого вченого Петра Кеппена (нар. 19 лютого 1793 р.; помер 23 травня 1864 р.)¹¹¹, що положив силу своєї праці, щоб вивчити і вистежити Крим.

З Кастеля до самої Ялти шлях в'ється гадюкою між горами, між скелями; переходить повз татарські села Кучук-Лямбат, Гурзуф, Ай-Даниль і Микиту та повз хутори різних осіб. Колись це все були маєтності великих дуків-аристократів; тепер вони потрохи переходять в руки дуків Колупаєвих та Розуваєвих¹¹².

Вельми б цікаво було знати історію кожного хутора. Звісно, сучасні володарі купували ті маєтності. Але не сучасники, а перші володарі цікавлять мене; та властиво й не вони, а тільки шлях, яким вони придбали собі ті землі одразу після того, як Крим опинився в руках Росії.

Кожен з хуторів має свою що природну, а що й додану людиною красу. Звісно, останньої геть менше. Але я спинюся тільки біля кількох видатніших.

Переїхавши Кастель, одразу кидається у вічі з лівого боку шляху одинока гора Аю-Даг. Гора вельми врізалася в море, і справді форма її нагадує ведмедя, ніби він приліг на самому березі. Трьома сторонами, опріч південної, гору покриває густий ліс. Верх гори обширом займає 1,5 верстви завширшки і 2,5 завдовжки. Кажуть, на горі ще й досі є руїни якихось

---

¹¹¹ Тут і далі дати вказано за старим стилем.

¹¹² Алегоричне згадування персонажів творів М. Салтикова-Щедріна.

днедавніх будівель, ніби церков. Лівий бік гори належить до маєтності генерала Раєвського Партеніт, правий – до маєтності Первушина Артек, а середина – татарам сусідніх сіл. У Первушина 130 десятин землі; він скупив її нещодавно у Строганова та Потьомкіна. Віковічні дерева величезного парку стають свідками, що вони ростуть там, може, з того часу, коли ні царства татарського в Криму, ні Росії ще «й на світі не було»...

Хутір Раєвського – трохи що не 400 десятин землі і між ними півсотні десятин зовсім рівної землі; а це річ вельми важна, бо на цілому південному березі Криму другого такого великого рівного обширу нема. Здається, що Партеніт, як дійшов ще за Катерини до Раєвського, дак із цього роду й не виходив... У Криму і це вельми велика річ! Говорено мені, що дехто з учених, виводячи слово Партеніт з грецького Парфенос, гадає, що отут саме і був храм Діани, і при ньому нібито служила Іфігенія. Чи так воно – не скажу, але певна річ, що кримський Партеніт – селище днедавнє; це знати з тих руїн, що заціліли в парку: хто каже, що то останки грецької православної церкви, а хто – що там була колись давно мечеть татарська.

Далі варта уваги маєтність д. Губаніна (мільйонника) Гурзуф, що межує з татарським селом такої ж назви. Село Гурзуф – стародавнє грецьке селище Гурзувита. За селом є руїни, про які історики кажуть, що тут була фортеця, збудована під час царювання візантійського імператора Юстиніяна. Землю, що тепер належить Губаніну, першим «придбав» собі на власність Дюк де Рішельє: від його вона перейшла до Фундуклія (колишнього губернатора

київського), а наступники останнього нещодавно продали її за 250 тисяч карб. Губаніну. Губанін спорудив тут ціле «місто» задля приїжджих, і тепер ціну цього Гурзуфа становлять 4-10 мільйонів. Є чутка, що «Удельное Ведомство» хоче купити Гурзуф і дає сім мільйонів.

Гурзуф властиво визначається не красою свого положення або природи навкруги, а своїми будівлями. Тут маєте цілих сім готелів з 200 світлиць для приїжджих. Тут і пошта, і телеграф, і телефон, і лікарі, і аптека, і читальня, і все інше, що треба приїжджому; але ж і ціни, і ціни! Ціни не менші за ялтинські. Але навесні, влітку і восени ліпше перебувати для здоров'я в Гурзуфі, ніж у Ялті, а на зиму все-таки в Ялті якось веселіше!

Нарешті, підїжджаючи вже до Ялти, не можна не спинитися в Микитівському саду (біля села Микити) і в Масандрі. Микитівський сад заведено у 1812 р. за ініціативою вчених того часу Паляса і Стевена. Думка була, що сад цей стане ключем, з якого братимуть рослини і дерева в сади всієї південної Росії. Думка добра, та якось недобре зреалізовано її. Опісля тут заведено школу вчених садівників. Шкільний парк своїми рослинами повинен звертати на себе велику увагу: тут цілі гаї магнолій, лаврів; ціле море рож (кажуть, більше 150 ґатунків) і т. ін. Садам, школою, як і школою винництва в Магарачі (недалечко), кермує міністерство хліборобства. Магарацькі вина тепер набралися доброї слави на цілу Росію, і справді, вони найкращі за всі кримські вина.

Щодо Масандри, так гріх би був не поговорити про неї, як і про Лівадію, Ореанду і Алупку в окремих листах.

V. Алупка.

Простуючи гостинцем з Ялти на Севастополь, минаєте з лівого боку шляху понад морем царський хутір Лівадію. За ним хутори великих князів: Костянтина – Ореанда, Михайла – Ай-Тодор і Гаспра. За ними хутір графа Шувалова – Місхор. Таким чином, проїхавши 15 верстов прекрасним гостинцем між голими скелями і горами, одягненими в зелені шати розкішної південної рослини, приїдете в татарське село Алупку.

Алупка лежить під 43° північ. шир. ¹¹³ Увесь обшир, що займає Алупка, не більше шістьох кв. кілометрів, і розгорнувся він чудово похилом від самого моря майже до підшви прегарної і високої гори Ай-Петрі. Коли б узяти міру від самого берега прямою лінією до самої підшви Ай-Петрі, так ледве чи було б і чотири кілометри. От на цьому обширі і розкинулася Алупка, – може, з сотню дворів. Властиво, татари займають горову Алупку: по середній, з північної сторони, сидить мішана людність: переважно татари, але чимало й великоросів. Тут же і базар, і пошта, і прекрасна мечеть з височезним мінаретом, і православна мурована церква: не скажу я, щоб вона була зграбна на штиб, а до того і похилилася вона на один бік до моря так, що треба було спорудити великі

---

¹¹³ Північної широти.

муровані підпори, а це й зовсім вже попсувало їй вид. Другу частину середньої Алупки, що межує з низовою, і всю низову займає дворець¹¹⁴, виноградники, сади і парк – колись князя Воронцова, а тепер графа Шувалова-Воронцова. Під самим парком, розділеним дорогою на горовий і низовий, 200 десятин землі.

Ще як був я підлітком, дак у когось з російських поетів (здається, у Бороздни, чи що) читав, що «Алупка – рая уголок». Не відаю я добре, який там був той Едемський рай, «де праматір наша Єва укусила плоду з дерева», тим-то й не скажу, чи правдиво прирівняв поет Алупку до раю Адамового; але з того, що я на власні очі бачив по світах, мені не доводилося бачити нічого більш гарного, зграбного, чарівного за Алупку. І коли б чоловік попильнував дати недужим, болящим приїжджим ті вигоди, яких вимагає їхнє здоров'я, так дійсно Алупка стала б цілющим раєм... Але ж!... Природа наділила Алупку всім, що треба для такого цілющого раю, і наділила вельми щедро. Природа дала веселе, тепле море, розкішну долину з незвичайно родючим ґрунтом; дала південне м'яке тепло і силу-силенну доброї погожої води з гірських ключів, та ще й захистила оцю прекрасну долину від холодних північних і сухих східних вітрів. Підперізаючи й Алупку, хребет Яйли не пускає до неї вітрів: на заході Яйла поставила сторожем біля Алупки свою гілку – Чорну гору; на сході стоїть Хуба-Тобі, а з півночі і з північного сходу прегарна своєю невимовно зграбно суворою красою гора св. Петра, чи Ай-Петрі (тут її найвищий пункт сягає з рівнини моря вгору

---

¹¹⁴ Тут і далі – у значенні «палац».

5.187 ступнів ¹¹⁵): стереже Алупку, щоб лютий «москаль» не дув на неї своїм смертоносним холодом.

Море та ось такий захисток надають Алупці вельми добрих кліматичних умов. Останні такі добрі, що відповідно їм Алупка стає першою кліматичною станцією на південному березі Криму. Та коли прирівняти клімат Алупки до прославленого Мерану, то й тут перевага буде за Алупкою. Не кажу вже про те, що в Алупці морське повітря зливається з гірським. Про велику вагу морського берегового повітря ледве чи треба й говорити; хто куштував дихати таким повітрям, той добре тямить добродійний вплив його на здоров'я людини. Чистота, вогкість і раз-у-разний рух морського повітря надають людині почуття здоров'я: людина дише глибше; гази в легенях міняються жвавіше: апетит більшає; кров проходить по артеріях відповідніше; патологічна перенятливість нервів геть меншає. Одне слово: слабка людина сама почуває, як під впливом теплого берегово-морського повітря вона набирається сили. Це все речі відомі. А от погляньмо на температуру Алупки і прирівняймо її до температури прославлених місцевостей західної Європи.

---

¹¹⁵ 1234 метри

Пересічна температура в Алупці за 13 років от що дає нам знати на кожен місяць:

В січні	мінімум	було	— 0,22	maximum	+ 5,79 R.
” лютому	”	”	+ 1,0	”	+ 9,99 ”
” березію	”	”	+ 3,6	”	+ 8,8 ”
” квітню	”	”	+ 6,11	”	+13,70 ”
” маю	”	”	+11,65	”	+17,70 ”
” червню	”	”	+14,60	”	+21,80 ”
” липню	”	”	+16,50	”	+22,54 ”
” серпню	”	”	+15,84	”	+20,74 ”
” вересню	”	”	+10,31	”	+18,30 ”
” жовтню	”	”	+ 8,60	”	+16,80 ”
” листопадї	”	”	+ 4,01	”	+12,41 ”
” грудню	”	”	+ 0,69	”	+ 7,91 ”

Тепер гляньмо на ті цифри температури, які подає нам Штальберг, беручи пересічну температуру щомісяця:

	В Алупці	Венеції	Монтре	Меранї
Січень	2,44	1,50	2,07	0,30 R.
Лютий	3,34	3,10	3,72	2,90 ”
Березіль . . .	6,16	6,00	5,21	6,20 ”
Квітень	9,57	10,00	10,87	10,30 ”
Май	12,18	13,50	14,83	12,90 ”
Червень	17,10	16,10	18,05	16,50 ”
Липень	18,70	17,90	19,57	17,80 ”
Серпень	18,10	17,10	18,01	17,60 ”
Вересень . . .	13,84	13,60	16,17	14,30 ”
Жовтень	11,26	10,60	10,61	10,80 ”
Листопад . . .	7,32	6,40	5,97	4,60 ”
Грудень	3,97	3,10	2,53	1,20 ”

Таким чином, пересічна температура в Мерані тільки в квітні та у вересні вища за алупкинську. Перевагу Алупки ще виразніше буде знати, коли звернемо увагу на пересічну температуру кожної частини року:

	Зимом	на весні	в літку	в осени
Алупка . .	+ 3,25	+ 9,30	17,93	10,80 R.
Венеція . .	+ 2,72	10,00	17,44	9,84 „
Монтре . . .	+ 2,77	10,30	18,88	10,91 „
Меран . .	+ 1,43	9,80	17,30	9,90 „

Таким чином, найтепліша зима в Алупці. А проте зимувати в Алупці або зовсім не можна, або коли можна, дак тільки з великою нуждою, бо людина нічогосінько не дала з того, що потрібно людям недужим задля зимівлі. Не те що комфорту, а навіть найпростішої вигоди нема. Звісно, під теплу і суху годину є в Алупці десятки зо два світличок: туристові можна перебути і в татарській саклі. На літо й на «сезон» є в Алупці й ресторан. Звісно, і за світличку, і за харчі деруть страшенні ціни: абияка світличка – 30-40 карб. на місяць; за обід з двох страв – 25 карб. на місяць. Але на зиму ще гірше, бо відповідну зимовому часу квартиру коли й роздобудете, дак треба заплатити «грубі гроші». До всього того треба додати велику недостачу людського товариства, неминуче потрібного під час зими. Навіть читати нічого: жодної бібліотеки нема. Таким чином, зимою в Алупці просто нудьга заїсть...

Мимоволі брала мене думка: що, коли б Алупка, та й цілий південний берег Криму, були в інших руках? Коли б в Алупці була культура – яка б сила-силенна

людей перебувала тут і літом, і восени, і зимою... А то от вже більш за сотню років, як Росія підбила Крим, як Алупка «придбала» собі «самодержавного» князя Воронцова, – а де та громадська культура? Правда, Воронцов збудував в Алупці розкішний палац, але для себе. Правда, він завів розкішний парк, але знов-таки, більше для себе самого. А щодо алупкинської маси, культури з вагою громадською – так щось її я не помітив...

Того року, як Росія підбила під себе Крим, в Алупці було сорок татарських дворів. Коли за 108 років побільшало їх удвічі, так це ще нічого не доводить, окрім натурального приросту людності. З уст такого неприхильника до татар, як Паляс, і від другого письменника Кондаракі ¹¹⁶ відаємо, що року 1787 татари в Алупці, та й скрізь у Криму, жили незгірше. В Алупці була в них іригація, чимало було водограїв і сила-силенна садів оливкових, гранатових і виноградних.

На превеликий жаль, невідомо мені запевне, яким чином підбив під себе Алупку Воронцов. Чув, що спершу наложив на неї руку відомий Потьомкін: через Браницьких він доводився ріднею князю Воронцову, сину відомого діяча і розумника під час царювання Катерини, дак він і повернув діло так, що під час шматування татарських земель у Криму Воронцову наділено в Алупці на праві майорату велику силу землі; до неї після того Воронцов придбав ще купівлею

---

¹¹⁶ Василь Христофорович Кондаракі (1834–1886) – кримський краєзнавець і етнограф.

в татар, коли не за «так» гроші, дак звісно не за великі, бо тоді ціни на землі були не сучасні нам.

Князь Михайло Воронцов був величезний багатир-дука. Опріч Алупки в Криму, належало йому на власність ще дві маєтності одразу біля Ялти по дорозі в Алупку: Масандра (800 десятин) і Ай-Даниль (400). Року 1889 царська родина купила ці дві маєтності в наступників Воронцова за чотири мільйони карбованців. Опріч Криму, Воронцову належала велика сила земель і кріпаків і на Україні, і в Великоросії. Був він чоловіком великого розуму, доброї освіти, суще державний чоловік. Степовою Україною і Кримом, далі Кавказом він правив довгий час, правив справді самодержавно. Таким чином, йому всіма сторонами спроможно було спорудити дійсно культурний рай в Алупці не тільки задля себе, але й задля маси татар. Отже, останнього він не вчинив: може, тому, що був пан і про демократичні інтереси не дбав. Кажуть, він власним би то коштом збудував татарам в Алупці гарну мечеть. Мечеть справді гарна, але не гадаю я, щоб вона взяла багацько коштів, та й не великі з неї культурно-просвітні добутки. Інша б річ була, коли б Воронцов завів був в Алупці задля татар гніздо західноєвропейської культури і освіти і годував би з того гнізда татар, не займаючи ні релігії їх, ні мови. А тепер що в Алупці? Маса убога і темна. Є, правда, церковно-приходська школа (будівля її дуже добра), але до тієї школи ходить одне татарча.

Воронцов, мабуть, був у душі художником, вельми любив красу природи і був великим охочим споруджати незвичайні будівлі і розводити величезні парки з водограями, гротами і т. ін. Виразні ознаки

такої вдачі він лишив трохи чи не по всіх своїх маєтностях, між іншим, і в Масандрі, і в Мошнах у Черкаському повіті (в Київщині). Біля Мошен якийсь «історик» знайшов йому «Святославову» гору: він і спорудив там величезну башту, заввишки сяжнів¹¹⁷, може, з 30. З неї невимовно гарний вид на Дніпро. Але більше, ніж будь-де, слідів своєї вдачі лишив Воронцов в Алупці.

Придбавши собі невимовно чарівну місцевість, Воронцов не заходився нівечити дикої краси природи; а може й тямив-таки, що з красою суворої Ай-Петрі йому не змагатися: нічого з нею не вдієш. До гори, мовляв, що хоч говори, а гора буде на горі... Так геть ліпше буде поєднати ту дику красу з красою культури і штуки¹¹⁸; а панування над усією вже красою лишити тому, кому природа призначила панувати над красою Алупки – себто морю і Ай-Петрі. З такою, мабуть, думкою Воронцов вдався до знавців будівництва і штуки, дав їм кошти, дав кріпацькі робочі руки, а вони дали йому ту красу, якої штука і наука, заступлені генієм їхнім, спроможні були додати до дикої краси природної, і додати так, що вийшла повна гармонія двох великих творчих сил: природи і науки. Геній художника і геній будівничого дали Воронцову палац і парк.

Не траплялося мені бачити другого такого місця, щоб отак, як в Алупці, сувора і дика краса природи була так гармонійно з'єднана з красою штуки. Геній будівничого-художника отим дворцем і парком, що в

---

¹¹⁷ Сяжень (сажень) – міра довжини, що дорівнювала 2,134 м.

¹¹⁸ Тут у значенні «мистецтво».

Алупці, на диво і на науку людям показав, що сущий геній штуки будівничої ніколи не руйнуватиме краси природної, а навпаки, пильнуватиме вивчити її, вистежити, зрозуміти її і до повної гармонії додати їй того, що зможе додати наука, культура і цивілізація.

Перебуваючи в Сімеїзі (три верстви від Алупки) другу половину листопада і першу – грудня, я трохи не щодня ту добру годинну погоду ходив в Алупку (їздити сутяжно, менш як за 2 карб. не з'їздиш!). Кожен раз оглядував я красу Алупки то з того, то з іншого кутка і пункту: дивився на неї і з височезного мінарету, і від моря з низини, і з підшви Ай-Петрі. Кожен раз я знаходив нову красу, і кожен раз, впиваючись до раювання красою, запевнявся, що Алупка з кожного пункту прекрасна. Але, щоб бачити Алупку в усій її красі, щоб набрати повні груди аж до зачарування, того раювання, якого так щедро ллє в душу краса Алупки, треба і бачити її в квітні або в кінці березня, коли живуща сила весни оживила вже кожну рослину, надала їй веселого, молодого життя; коли те життя дише і промовляє до вас з кожної травинки, з кожного листка, з кожного лепісточка¹¹⁹, з кожної квіточки.

Кажуть, і парк (я до його ще вернуся), і палац за останні 10-12 років почали підупадати; кажуть, нібито і краса Алупки починає потроху потопати в ту безодню, що зветься руїною часу. Рука руїни, кажуть, вже замірилася своїм невблаганним мечем і над парком, і над палацом, і в особі вдови останнього з роду Воронцових вже тарахнула по палацу такою бомбою, що стіни і весь дворець всередині оголіли.

---

¹¹⁹ Пелюстки

Щодо парку, дак не можна мені судити, чи справедлива річ про підупад. Але коли правда, що на удержання його і двірця, замість колишніх 40 тисяч карб., наступники Воронцова дають річно тільки 15000 карб.; так, певна річ, підупад мусить бути. А щодо палацу, так підупад його і початок руїни б'є у вічі кожному, хто захоче зайти да огледіти його всередині.

Уся сила, бачте, в тому, що, як каже наша народна філософія, без хазяїна двір плаче; а Воронцівський палац і парк вже 15-й рік не мають справжнього хазяїна. Дворець і парк на землі майоратній, тим-то продати її не можна; а мусить майорат довіку переходити до старішого в роді з наступників Воронцова. Останній Воронцов, син алупкинського осадчого, помер бездітним, здається, у 1882 р. в Одесі. Таким чином зник рід Воронцових у прямому коліні, і алупкинський майорат перейшов до бокових наступників – до небожа останнього Воронцова, до сестриноного сина, до графа Шувалова, з наданням йому і прізвища Воронцова. На лихо, і в цього Шувалова-Воронцова дітей нема, та й на голову він зовсім плохий. Є чутка, що як тільки він помре, царська воля скасує майорат, і Алупка перейде до когось з царської родини («в ведомство уделов»). Тоді, певна річ, можна сподіватися, що палац в Алупці буде оновлений.

Руйнувати алупкинський палац почала невістка Михайлова – жінка останнього князя Воронцова (вона сама італійка, з роду Борджіо). Коли помер її чоловік і Алупка перейшла до Шувалових, удова хотіла забрати все рухоме добро, яке було у двірці. Шувалов того не дав; вдова з позовом до його, і відпозивала усе, опріч

бібліотеки та портретів. Добра того княжна набрала чотири сотні величезних пакунків і все спровадила в Італію. Дворець чисто оголів. «Стіни його плакали», – говорив мені старий татарин, що показував дворець. Замість забраної вдовою мебелі привезли в Алупку з Одеси ту, яка лишилася там по смерті Воронцова. Мебель коштовна (звісно, стара), але до алупкинського двірця вона зовсім не йде, а тільки завдає більшого жалю, та й вельми на омаль; інші світлиці зовсім стоять без мебелі.

Дворець в Алупці князь Воронцов збудував у 20-х рр. нашого століття. Головними будівником був англічанин Бльор – чоловік, як знати зі штибу і подробиць його, геніальний художник у будівництві. Дворець – страшенна озія, хоча й на одну осаду, але він не вражає і не випинається своєю величиною, бо всі частини цієї грандіозної будівлі, починаючи з фундаменту, вікон, дверей, даху, димарів, башт і ґанків – все отее одне з одним у повній гармонії, а цілий палац – у повній гармонії з другим, збудованим природою і непомірно більш грандіозним, себто з горою Ай-Петрі і з її суворим характером. Ай-Петрі проти сонця відбиває зеленувато-сірою барвою, і дворець збудовано з діоріоту такої ж барви. Ай-Петрі природа убрала в зелені шати дерев – а художник-будівничий і собі убрав дворець у зелені шати дикого винограду, плющу, рожі і та інших рослин, що від землі повилися по всіх стінах, аж на дах.

Вважаючи на Ай-Петрі і на її головний характер з одного боку, художник-будівничий зауважив з другого боку і на море, і, поставивши дворець лицем до моря, надав фасадіві вже іншого характеру, відповідного

блакитному небу і морю: фасад дивиться весело, привітно, ласкаво, наче всміхається, буцім радіє, що друга стіна захищає його від суворого погляду Ай-Петрі... Не забув художник і про характер, властивий Сходу і мусульманському Криму: він не вніс сюди візантійщини. На яку б частину будівлі не впало ваше око – скрізь ви бачите Схід і Крим; бачите і арабські бані, і рівні дахи Сходу, і вузьенькі суточки¹²⁰, і потайні двері, і величезні вікна, і малесенькі, наче квартири ті, віконечка, і все те до лиця одне одному, все в повній гармонії...

Але ж, любуючи з двірця, якось не можна відірватися, найпаче коли вже зайдеш всередину його, від думки про те, скільки поту, праці і мільйонів кріпацьких карбованців проковтнув оцей дворець! Гляньте на величні дубові різані двері; гляньте на гаптовані хінські¹²¹ шпалери, гляньте на всю різьбярську і липову оздобу!.. Аж млосно стає, подумавши: чого то все отее коштувало і які з його добутки?!. Опріч гіркого глуму лихої долі над людьми – жодних добутків нема, не було і не буде! Одна людина заради своїх егоїстичних примх неволила і легально грабувала десятки тисяч своїх братів на те єдине, щоб порозкошувати – кілька, може, місяців за кілька літ!.. Прийшла друга людина – і все те повернула на руїну!.. Оце та економічна еволюція?.. Ні, це не вона! Це тільки виразне дзеркало, де відбивається найстрашніша, найсумніша несправедливість між людьми: та несправедливість, що не дає людям підняти

---

¹²⁰ Закутки або обгороджені стежки.

¹²¹ Китайські

всю масу вище тих комах і животин, що мають панів і невольників!..

В першій світлиці, як увійти у дворець з вулиці, бачите портрет молодого гр. Браницького, що став потім тестем кн. Михайлу Воронцову і матері останнього. Праворуч – велика світлиця гостинна; з неї йдете в «зимовий сад» (правду сказати, доволі мізерний), а звідсіль двері у величезну, завдовжки 30 ступнів, світлицю, де їли й пили. Тут два великі комини, між ними водограй. Шпаліри виліплені. Далі йде більярдна. Тут, як і в попередній світлиці, меблів нема; тільки портрети Михайлових батьків (мати його була англійка), Михайла та його жінки (з роду гр. Браницьких). Далі в пристройці йдуть світлиці, здається, 50, для приїжджих гостей...

Пішовши ліворуч з першої світлиці, переходите через спальню, через будуар княгині і довгий коридор, де були самі шафи з гардеробою. З коридору довгими сходами приходите у величезну світлицю-бібліотеку і кабінет, повну старих книжок французьких, німецьких, англійських, італійських – все то ліпші твори науки і письменства. Тут ідучи, бачите художницької роботи портрети папи Климента VII, Олександра і Лукреції Борджіо... Ви б гадали собі, що сходи привели вас у підземелля. Ба ні: двері з кабінету виходять на розкішну, ніби окремий двір, терасу з водограєм. І тоді ви помічаєте, що дворець збудовано на терасах...

Вернувшись знов до першої світлиці, ви відчиняєте величезні скляні двері і мимоволі спиняєтесь. Перед вами море і велеліпна, розкішна, з білого мармуру тераса. Ви не тямите, на що звести очі, з чого більш любовати: чи з природи (моря), чи зі

штуки, себто з тераси і її обставин?.. Ні, море більше вас тягне; вам здається, що ви вперше зроду бачите море, або принаймні ніколи його таким чарівним не бачили...

Чарівнича сила моря в тому і є, що хто хоч раз побачив його, воно того навіки причарує, навіки закохає чарами своєї неосяжності, своєї потужності, свого вічного руху. Все одно: під яку б годину ви не побачили море вперше, ви закохаєтеся в нього; чи бачили ви його під час великого прибою і лютого, невинного хвилювання, коли хвилі, встаючи далеко ще від берега, горами котяться, наче білі мури, одна на одну ребрами; одна одну доганяє і щосили б'ється об берег так, що бризки срібної піни летять на кілька сяжнів заввишки... Люте тоді море: звіром реве, стріляє, немов з тисяч рушниць, а проте воно чарує вас, і вам не хочеться відійти від його... Так само зачарує і причарує воно вас і тоді, коли воно ледве-ледве колишеться і тихесенько гомонить. Ви чуєте в тому тихому, ласкавому гомоні величезну потужність, міць; чуєте, наче якась бадьора міць переходять і до вас, надає сили вашому тілу, бадьорості й волі духу, свіжості думкам.

Тим-то, хоч яка невимовно гарна, зграбна, грандіозна та мармурова ніша, що виходить з алупкинського двірця на терасу, ви не довго спинитесь тут; очі ваші тільки пробіжать по велеліпній ліпленій оздобі ніші, по гніздечках-балкончиках, що висять над нею, і ви широчезними (10 сяжнів завширшки) сходами з граніту, наче не своєю силою, а якоюсь незримою потугою, поспішаєте до моря...

Але ж сходи не доходять до самого моря: художник знав, де спинитися; тямив, що ще кілька ступнів нижче – і зникне та чарівна краса моря, яка і вас потягла з тераси до себе. Ви бачитимете море, та вже наче воно стало не те, на яке ви дивилися одну хвилинку тому.

З обох боків сходів, на бильцях, сила квіток у вазах з білого мармуру і три пари левів, вирізаних у натуральну величину з білого мармуру. Перша пара лежить ніби пригріта сонцем і приспана гомоном моря; вона раює в спокійному сні. Друга пара, здається, на 30 ступнів вище за неї, ніби тільки що прокинулася зі сну і ніби прислухається, чиє ото ревіння зрушило тишу навкруги і прогнало сон її. Нарешті, третя пара, зараз біля двірця, стоїть, роззявивши пащі; знати, що звір оборонний; лютує і, ніби вірний той сторож, не хоче нікого підпустити до двірця. Робота левів – істинно художницька, оригінальна, високо благородна, високо і тонко зграбна. Одначе, дивлячись на неї, мені на білому мрамурі ввижаються буцим плями кріпацького поту. Очевидно, що замилювання високохудожницьким різьбарським твором неспроможне пересилити і прогнати думку про несправедливість між людьми, про зневолення чоловіка чоловіком...

Я швидше кидаю терасу з усіма її оздобами і йду до моря, щоб звідсіль оглянути усю Алупку. Чари, якісь невідомі чари краси огорнули всього мене, коли я від моря дивився на Алупку. Позад мене безкраїв обшир зеленувато-блакитного моря; перед мене ген-ген на краю Алупки – височезні, дикі, суворі скелі Ай-Петрі; а на обширі між морем і горою, під блакитним перекопом неба, ясно-блакитного, ласкавого, розгорнулося

похилом друге широке море зелені розкішної південної рослини. Невимовно гарно! Дивишся німо, не надивишся! Дишеш чистим, м'яким, пахучим повітрям, дишеш на повні груди – і все тобі мало: примів би усе те повітря животворне, впив би в себе. Раюєш і благаєш Бога, щоб не було краю тієї днини, щоб сонце стало, щоб вечір і ніч не приходили, щоб зачарування не минало... Зачарований стою я і не тямлю, що тут ліпше: чи море, чи гори, чи небо, чи парк? Ба не скажеш цього. Чарів одного не роз'єднаєш з чарами другого. Одно одному додає чарівної краси, і все вкупі становить божественну гармонію природи, штуки і знання...

Море позаду мене не лютує, не скаженіє, а тихенько гомонить без хвиль, гомонить так приязно, так привітливо, чарівливо... Чуєш, що воно бризкає на тебе незримою теплою ласкою і ніжнотою голубливої нені... Небо наче всміхається до тебе усміхом кохання молоденької красуні: здається – вона, та красуня, впивається в тебе своїми блакитними оченятами, і з них ідуть незримі ті чари, що не дають тобі рушити з місця. А парк – різноманітної краси його не списати: он в одному кутку цілий гайок магнолій, оздоблених білими квітками; он гай каштанів; он під густою темно-зеленою шапкою гай горіхів; он височезне шатро старих платанів; он цілий ряд олеандрів; он сосни італійські; он вічнозелені, думні лаври; он густий гай тонких кипарисів; нарешті – пальми... А квіток – ціле море... От по цьому зеленому морю порозкидано гроти; грають проти сонця каскади, фонтани, стави, б'ють гірські ключі пишної води... Дійсно, рай, і зачарований! Не скажеш, де двері з цього раю... Шукаючи тих

«дверей», очі падають на високий шпиль Ай-Петрі: і ввижається мені, що від самого моря до підшви Ай-Петрі Алупка зараз тільки вийшла з землі, навіть не вийшла, а ще тільки зараз виходить повагом: спершу вирросло-вийшло море рослини, між нею дворець, мечеть, церква, далі дахи домів і чакель¹²²... Здається, оті садки і чаклі раді-радісенькі були б рушити далі, та ба! Суворо Ай-Петрі наступила своєю скелястою підшвою і не пускає далі, говорячи: стій! Здається, сувора гора, піднявшись високо, вище хмар, і захищаючи Алупку з півночі, панує над нею і сама любує з своєї красуні... Та разом з тим і заміряється на кожну іншу (людську) силу, яка б відважилася нівечити ту красуню...

Оглядаючи Алупку, я ожив, я помолодшав на кількадесять років; я почув, що серце моє ще не запечатане, що воно не струхло, навіть не заскориніло ще; що воно спроможне ще і жадає жити і любити...

VI. Ялта.

Хто хоче бачити і почути на собі вплив прегарного красовиду Ялти, тому я раджу плисти в Ялту на пароході чи з Одеси, чи з Севастополя. На того ж, хто простуватиме в Ялту суходолом, – чи з Севастополя через Байдари, чи з Сімферополя через Алупку, – на того красовид Ялти не вельми вплине, бо він доволі вже нап'ється чарівного впливу інших і ліпших красовидів південного берега Криму.

---

¹²² Сакля – давнє житло мешканців Криму та Кавказу.

Підпливаючи до Ялти морем, бачите, що між двома доволі високими носами, на сході – Св. Івана, а на заході – Св. Федора (Ай-Тодор), не вельми широкою сагою¹²³, не ширше 2 кілометрів, Чорне море врізалось в Ауткинсько-Дерекойську долину. Долина підперезана «річками» – властиво, вузькими, але бистрими гірськими ручаями: на сході – Дерекоем, на заході – Учан-Су. В головах долини з обох боків її стоять високі горби того хребта, що взагалі зовуть Яйлою. На півночі долини стоїть, наче сторож на варті, сама Яйла, а з боків – її діти, високі горби: на сході – Полікур, на заході – Могабі і Пендіко. От по цій долині та по ребрах горбів і розкинулася Ялта зі своїми слобідками і з селом Ауткою.

Стоячи на чердаці¹²⁴ пароплаву лицем на північ, ви бачите, що перед вами встає з долини і розгортуються всіма сторонами на гори ціле море зелені, що заливає і долину, і гори; а з того моря визирають, наче з води, соромливі русалки. Прямо проти вас набережна (нове місто) завдовжки з кілометр, забудована доволі зграбними каменцями на дві осади; між ними видається величезна, на три осади, будівля готелю «Росія». Не скажу я, щоб штаб «Росії» був зграбний – він доволі важкий; очевидно, що будівничий не був художником і не тямив, який штаб відповідав би найліпше красі загального пейзажу. За набережною бачите верхи будівель приватних, порозкиданих серед високих кипарисів та іншої південної рослини.

---

¹²³ Затокою

¹²⁴ Тут мається на увазі верхня палуба.

Одначе, глянувши праворуч (на схід), ви помічаєте, що пейзаж старого міста і слобідок його куди ліпше. Вам здається, що то чарівне житло якихось безтілесних творінь. По узгір'ю Полікура ліпляться всякі будівлі одна вище однієї, а посеред їх, закутавшись навкруги в кипариси, визирає красуня, невеличка і єдина на всю Ялту – біла мурована церква Св. Івана.

Одно слово – красовид Ялти, коли дивитися з моря дійсно чарівний. Але чари його стоять недовго і зникають, як тільки ви вийдете на берег; а коли поживете який довший час у Ялті, та покуштуєте ялтинських звичаїв, культури і цивілізації – дак Ялта стане вам осоружною. Звісно, – не природа (природа вабитиме вас завжди), а ялтинці: вони своїми «чарами культури» отруять вам ті враження, якими напоїла вас природа.

Місто Ялта стоїть у самому осередку південного берега Криму (від неї до Севастополя 85 верстов, а до Сімферополя 90). І що не кажіть, а таки з культурного погляду Ялта – столиця південного узбережжя і єдине на все узбережжя місто, де можна перезимувати, не вельми вже бідкаючись, коли спроможно вам вийняти з кишені щомісяця не менше сотні карбованців на людину. Нарешті, головна вага Ялти та, що вона не тільки єдина на ціле південне побережжя кліматична зимова станція, але й лічебне місце, та таке, де ніколи не буває без приїжджих недужих або туристів. Зимувати приїздить сюди небагацько людей – коли збереться сотень вісім, то й багацько. Весна й літо – це, властиво, сезон туристів. Влітку недужих тут небагацько. Головний час сезону – це серпень,

вересень і жовтень, коли вже дозрів виноград. Тоді в Ялті приїжджих удвічі більше, ніж тубільців; часом буває 15-20 тисяч, переважно туристів з повною кишенею. Оцей-то сезон і стає для ялтинців суцими жнивами. За світличку, що зимою беруть на місяць із топливом¹²⁵, меблями, самоваром і прислугою 30 карб., в сезон деруть 150 карб. Відповідно зростають ціни і на все інше. Під час осіннього сезону людині з 2-3 сотнями карб. в кишені ліпше в Ялту не приїздити.

Весняний і (тим паче) осінній сезон у Ялті починаються своїми «ластівками». «Ластівки» ці – татари-провідники. Під кінець березня починає вже з'їздитися потроху в Ялту «сезонна» публіка. Тоді саме роз'їздить публіка зимового сезону: хто до рідної хати, хто в прибережні села, хто в гори. Того ж часу по ялтинській набережній починають гасати верхи на конях, нібито муштрують своїх коней, двоногі, безкрилі «ластівки»; нагасавшись, властиво, показавши приїжджим своїх коней, а потроху і себе, «провідники» за годину чи що (звісно, коли погода тому сприяє), вештаються по набережній, вже без коней, щоб «себе показати». Скрізь попід крамницями стоять і сидять чорноокі, чорновусі, довгоносі красюки, дійсне красюки... Почавшись навесні, ціле літо літають кавалькади амазонок з проводирями-красюками; а вже у вересні, так з тими кавалькадами й розминутися не можна... І що вже діється тоді – про це не те що незручно, а якось соромливо питати... «То наші жнива», – кажуть провідники. Чув я, але не скажу, чи дійсно то правда, буцім позаторік вища влада мусила

---

¹²⁵ Паливом

видати потайний наказ, щоб провідники не проводили ані в гори, ані деінде менш як трьох дам: себто щоб один провідник не їхав, коли його кличе одна або дві «амазонки»; звісно, коли з «амазонкою» їде брат, чоловік чи взагалі знайомий мужчина, дак тоді провідник не повинен вважати на те, що в тому гурті тільки одна амазонка. Наказ мав на оці тільки таких «амазонок», що їздять самі і, опріч провідника, не мають біля себе мужчини. Але з цього не треба виводити, що проводирі-татари – люди нахабні: ні і ні – вони стільки ж кроткі і рахманні¹²⁶, скільки і красиві.

Осінній сезон, кажу я, взагалі великі жнива для всіх ялтинців, хоча жоден ялтинець і під усякий інший час не проґавить нагоди зідрати з приїжджого якомога більше. Не торгувавшись, у Ялті нічого не можна купити. Від мене, напр. за бінокль Шевальє оптик зажадав 25 карб. Кажу йому, що бінокля Шевальє і в Парижі ледве чи купите за таку ціну.

– Та це в мене давньої купівлі, коли ще було те і те!.. Тому я дешево і продаю...

– Добре, – кажу я, – а проте я більше 12 карб. не дам.

Оптик спершу немовби образився. Але поторгувались – і продав за мою ціну, за 12 карб.

Взагалі, кажу вдруге, в Ялті нічого не можна купити, не поторгувавшись «наче за вола». На що вже фотографи, а й вони пильнують «зірвати».

Приходжу до одного фотографа й питаю:

---

¹²⁶ Сумирні, спокійні

– Чи нема малюнка з пам'ятника на могилі Руданського?

– Малюнка нема, а негатив є – можна зробити.

– Що візьмете?

– Карбованця.

– Ба! За що ж стільки? Всякі кримські види продаєте по 50-60 коп., а тут хочете карбованця?

– То вже зроблені, а то треба робити! Менше карбованця не візьму.

Добре. Зробив, але невдатно.

– Можна, – каже, – ліпше зробити; повезіть мене на гробовище, я там сфотографую.

– А що візьмете?

– Три карбованці.

У фотографії Мітькіна за мої фотографії (12 примірників) зажадали 12 карб. Поторгувавшись, спустили на 10...

Так само і в усьому, найпаче в цінах на квартири. Квартири – це найбільші «жнива» ялтинців. Звичайна річ, що ціни на кватири міняються тричі на рік. Здирству за квартири сприяє, опріч бажання наживи, недостача квартир під час осіннього сезону. Та про це річ буде перегодом. А тут досить сказати, що під осінній сезон один тільки готель «Росія» щодня за самі квартири бере 700 карб. (усіх квартир у «Росії» 125). От з цього вже знати, скільки Ялта збирає з приїжджих грошей? Коли ми будемо знати, що, опріч кватир у домах приватних, Ялта має п'ять готелів, а проте кватир не стає, то легко йняти віри, що приїжджих у Ялті річно буває 15-20 тисяч. Вже ж

кожен приїжджий проживе щонайменше 200 карб. (інший обійдеться й меншим, але більшість видасть двічі-тричі стільки). От воно й виходить, що приїжджі дають Ялті річно чотири мільйони карбованців...

Що ж Ялта за такі величезні гроші дає приїжджим?

Гм! Ялта тямить, що вона «красуня», і, як кожна холодна красуня, знає тільки одне – брати. Людської, щирої гостинності, привіту, ласки від такої красуні холодної і не треба сподіватися: вона їх не розуміє. Вона хоч і зросла під палким промінням південного сонця, під ніжнотою синього неба, а проте в жилах у неї тече холодна кров, а серця в неї, здається, зовсім нема; замість його – капшук на гроші. Тим-то вона, хоч і не від того, щоб повітати, приголубити, але не чоловіка, не гостя, а кишню його. Чоловіка вона коли й поцілує, так тоді лишень, коли запевниться, що кишня у його повна, набита туго; коли почує, що з тієї кишні гроші плинуть до неї в руку. О, тоді Ялта – листочком ніжним прилипне до кишні, і чия б вона не була, ота кишня, – Ялта її приголубить, міцно обійме і ще міцніше пригорне до себе...

Але справді, чим же Ялта частує своїх гостей? Щоб докладніше відповісти на таке питання, мушу зняти бесіду здалека.

Історики південного Криму гадають, що Ялту осадили греки, і вона звалася в них Ялітою, і стає вона відомою вже у XII ст. Потім її забрали генуезці, а під кінець XV ст. Ялту, як і весь Крим, підбили під себе турки, властиво татари; під ними Ялта, як і цілий Крим, і була, аж доки Росія не забрала Криму під себе. Кажуть, нібито під час звоювання Росією царства

персів Ялта була зовсім спустошена. Коли йняти віри Сумарокову¹²⁷, дак у 1800 році в Ялті було тільки 13 халупчин, де жила кордонна сторожа. Може й так, хоча мені здається, що на старому місці є в Ялті кам'яниці, які своїм штибом і муруванням свідчать, що вони пережили більше ніж сотню років.

У 20-х роках цього століття в Криму почав «царювати» князь Воронцов. Забравши собі найліпші по красі місцевини – Алупку з одного боку, а Масандру з другого, Воронцов тямив, що «для порядку» треба, щоб десь поблизу була і поліція. Прийшла до його думка зробити десь між Масандрою і Алупкою повітове місто. Такий талан випав Ялті. Може бути, що Ялту він зауважив не через те, що Масандра зараз біля неї, і не через те, що Ялта є осередком південного берега, а через те, що в Ялті було і людності більше, ніж деінде по селищах південного берега, і були будівлі, відповідні потребам нового повітового міста. От вже отее саме і не дає нам йняти віри свідоцтву Сумарокова. Коли у 1837 р. цар Микола приїздив у Крим, де в Ореанді (6 кілометрів від Ялти) був збудований розкішний дворець, дак він і згодився з думкою Воронцова зробити з Ялти повітове місто. Але на розріст Ялти це не мало великого впливу. Навкруги її були великі хутори з татарських земель, пороздаваних таким великим дукам, як Безбородько, Ревеліюті, Дундуков, Мордвинов, Раєвський та інші. Дуки, звісно, приганяли сюди на хутори своїх кріпаків,

---

¹²⁷ Павло Іванович Сумароков (1767–1846) – російський чиновник і літератор, автор праць «Подорож усім Кримом і Бесарабією у 1799 році» (Москва, 1800) та «Дозвілля кримського судді, або Друга подорож до Тавриди» (Санкт-Петербург, 1803–1805).

а вряди-годи й самі приїздили на осінь. От за них, властиво, і стала Ялта повітовим містом.

З початку 60-х років почав літувати в Лівадії (2 кілометри від Ялти) цар Олександр II. От з того часу почала і Ялта трохи рушати, але все ще якось мляво, аж доки з початку 70-х років відомий двірський лікар Боткін не озвався своїм авторитетним голосом за Ялту як за кліматичну станцію, як за місце з усіма добрими природними умовами для людей недужих, а найпаче недужих на сухоти.

З того часу пішла Ялта рости, немов з води йти. Але ж показалося, що нікуди Ялті рости, бо трохи чи не вся земля між Ялтою і селом Ауткою належить Мордвинову, Дундукову та іншим дукам. Треба було вдаватися аж до царя, щоб примусив Мордвинова поступитися місту хоч частиною своєї землі.

Таким чином Ялта здобула собі щось, здається, чи не 500 десятин землі і від 1874 року почала так шпарко будуватися, що протягом кілометра по берегу моря на захід, а з другого боку аж до Аутки виросло нове місто, де тепер найліпші будівлі.

Нині Ялта, як місто повітове, – одне з найліпших у Росії; улиці забруковані, освітлені газом (небавом буде громовина¹²⁸); є каналізація і водопровід. Місто має хлоп'ячу і дівочу гімназію. Людність Ялти 15 грудня 1892 р. зраховано 10200 укупі зі слобідками і Ауткою. Але Аутка – властиво село, хоча й не скажете, де воно кінчиться, а де починається місто Ялта.

---

¹²⁸ Електрика

На людності Ялти варто спинитися трохи і роздивитися ті дати, що добула собі одноднева реєстрація 15 грудня 1892 р.

Перш за все бачимо, що Ялта майже не має такої людності, щоб можна було сказати про неї: оце ж суцї тубільці, оце корінь Ялти. З усієї людності таких, що родилися в Ялті або в Аутці, тільки 24%, а інші 70% зайти, і більшість тих зайд, 90%, поприходили в Ялту, маючи вже більше 10 літ свого віку. І звідкіль тільки нема тут захожих... З підданків російських тут є репрезентанти 79 губерній; а з чужинців маємо репрезентантів 16 іноземних держав. Україна вислала в Ялту 2007 осіб. Після Таврії в цьому разі перше місце займає Херсонщина – 251, далі Полтавщина – 263, Харківщина – 253. Чернігівщина – 243, Катеринославщина – 212, Київщина – 202, Поділля – 117; інші губернії України – менше ніж по сотні. З губерній великоруських найбільше прийшло в Ялту з Орлівщини – 800. З держав іноземних найбільше прислала Туреччина – 861, за нею Персія 35, далі Австрія 22.

Одне слово, між людністю Ялти тільки 2451 особа таких, що родилися в Ялті і яких можна хоч трохи вважати за тубільців.

Звісно, чи сяк, чи так, а панує в Ялті мова російська, хоча людність ялтинська вживає в бесіді як рідні 26 мов. Реєстрація показує, що своєю рідною мовою вважають: «русскую» – 6577 осіб, жидівську – 1110, грецьку – 1086, татарську – 384, турецьку – 194, польську – 175, «малорусскую» – 111, і т. д. Одначе таких даних не можу визнати певними, коли бачу, що з Туреччини в Ялті 861 чоловік, а з України – 2007...

Тобто, 1896 чоловік з України відреклися від рідної мови!! Хоча я бачу виразно і голосно постановлену реєстраторами тенденцію довести, що Ялта – місто не татарське, а «русское», але не хочу думати, щоб реєстратори навмисне перекручували факти. Ні, річ зовсім для мене ясна. Реєстрацію роблено в грудні, коли «гостей» у Ялті завжди вельми мало (того дня, як працювали реєстратори, всіх їх було 751). Всі інші зайти поприходили на заробітки: значить, вони люди темні. Отож 111 осіб освічених на питання про рідну мову і відповіли, що така мова в них «малорусская». Інші українці-робітники, певна річ, самого питання не розуміли, і коли реєстратори питали в них: «Твой родной язык русский?» – вони відповідали: «Та вже ж пак руський»; а реєстратор «ничтоже сумняся», писав: «русский»... Що Ялта – не татарське, а дійсно російське місто – проти цього змагатися не можна, тільки ж треба вважати не на мову, а на звичаї, нориви та культуру ялтинців.

Справді про яку національність в Ялті може бути річ? Це чистої води «космополітична федерація». Це дійсно те селище, де, як мовив Пушкін, хоч і не про Ялту:

«Смесь

Племён, наречий, состояний;

Из хат, из келий, из темниц

Они стеклися для стяжаний!..»

В усіх ялтинських «федералістів» один прапор – «нажива», і в усіх них одне простування до цієї «ідеї». Річ очевидна, що всіх зайд з простого народу привело в Ялту бажання знайти заробіток. Надія на заробіток

тягне простонароддя взагалі в Таврію, а найпаче на південний берег Криму. Щойно скінчилася праця хліборобська на полі – ви бачите по південному берегу Криму скрізь, з усіх усюдів захожих людей, що шукають собі роботи: більшість іде перекопувати виноградники. Торік приходили вірмени навіть з Вану. Щоденна платня на виноградниках і в Ялті, і скрізь від 50 коп. до 1 карб. на харчах самого робітника. Швидше за всіх знаходять собі роботу турки і вірмени, гірше за всіх – великороси; українці стоять посередині; татари вельми мало попадаються між робітниками на виноградниках – велика вже хіба нужденність примусить татарина піти перекопувати чужі виноградники. Турки і вірмени роблять добре, щиро, не лукавнують: ці вже менше карбованця за день не стають на роботу.

Виноградарі, звісно, гуртують робітників в артілі і з тієї ж артілі вибирають доглядачів. Найчастіше на доглядачів беруть турків. Торік на одному винограднику був цікавий випадок: прийшло четверо вірмен і один турок з Вана. Сталося так, що вірмени попали до тієї артілі, де за артільника був їхній ванський земляк-турок. Вірмени обурилися. «Що це таке?! – кажуть вони. – І там (у Туреччині) турок править нами, і тут турок за артільника. Не хочемо, дайте нам кого іншого, хоч москаля!» Послухалися їх. Але за тиждень, чи що, знов просять: «Візьміть собі москаля, дайте нам турка! Турок, правда, пильно доглядає за нами на роботі, не дає велюгати¹²⁹, але не шахрує і хабарів не вимагає».

---

¹²⁹ Ухилятися від роботи чи справ

В самій Ялті виноградників не багацько, але зайти з Туреччини знаходять собі іншу роботу: з них, як і з греків, найліпші теслі, вапнярі і каменярі.

З власного досвіду, – хоч, правда, невеликого, – я спостеріг, а ще більше чув від людей певних, що зайти з Туреччини, найпаче турки, найнявшись на роботу, поводяться ретельно, ощадно і, головна річ, ні на одну волосину ніде і ні в чому не поступаються власним достоїнством і свідомим почуттям самоповажання. Турок наймається як робітник; сама повага людська від того в нього не меншає, і в відносинах до господаря він вважає останнього рівною собі людиною, а не так, як наш українець або, ще більше, великорос. «Прийде, – казали мені, – турок чи в контору до виноградаря, чи в якій справі до поліції абощо, він не кланяється, як москаль, не мнеться, як українець, не лебезує, як грек, а з почуттям людської самоповаги подає руку, одразу сідає і, сидячи, висловлює свою справу».

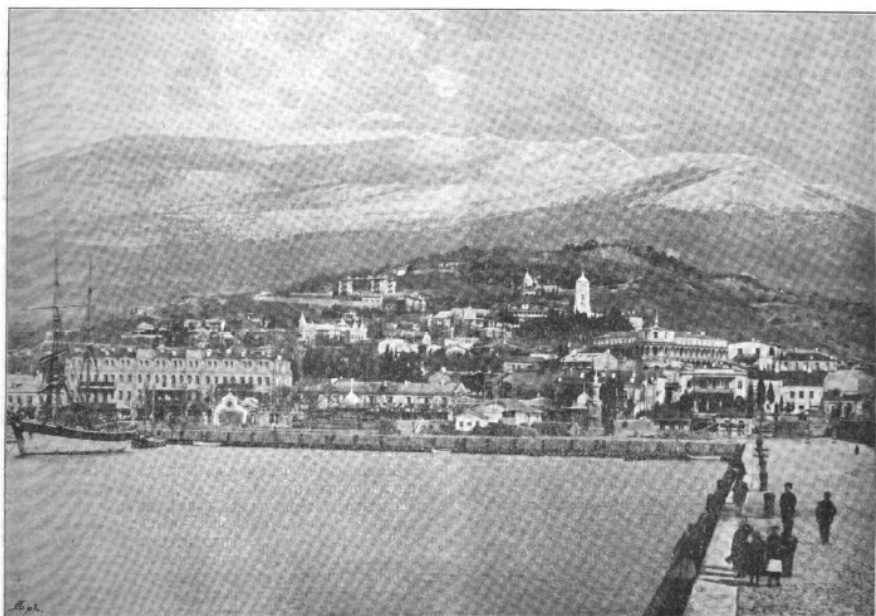
Одначе я трохи збочив.

Таким от «федералістам-робітникам» і Бог велить думати перш за все про «наживу», себто щоб більше заробити. І річ моя не про таких «федералістів», а про тих інтелігентних ялтинських «федералістів», що з прапору життя громадського стерли всі інші девізи, oprіч єдиного: «Гроші!» І де б ви не повернулися в Ялті – скрізь ви бачите цей девіз на найпершому місці.

Приходьте в читальню. За право читання найменша платня – за місяць карбованець. А що ви читатимете? Два-три часописи, десяток, чи що, всяких дешевих ілюстрацій та «модных журналів». Захочете

взяти книжку додому читати – три карб. застави; а до того, oprіч белетристики, і в виборі не вельми широко. Питаю Спасовича VII том – нема, Міллера – «Історія ісламу» – нема, Янсона, Янжула («Из психологии народов») – нема!.. Ковалевського Максима («Происхождение современной демократии») – нема, і т. д. Навіть нема жодного видання ні таврійського земства, ні таврійської архівної комісії... Як бачите: плата за читання протилежна змісту читальні...

Є в Ялті клуб (казино) – і тут деруть, наче за батька: за право ходити в клуб тільки вдень мусите платити 1,5 карб. щомісяця; а щоб ходити і вдень, і ввечері – заплатите 3 карб., та ще треба, щоб вас записав хто з членів клубу... Сам по собі, значить, чоловік не варт права зайти в ялтинську «скінію»!.. Поліція вимагає у вас «виду», щоб знати, чи ви не волоцюга, а клубові дайте поруку – хтозна в чому і задля чого... Так хіба ж після цього можна ще змагатися проти того, що «Ялта – русский город»?

Місто Ялта в Криму.

Ілюстрація з журналу «Зоря» (№ 12 за 1896 р., с. 225).

Фото було надане Олександром Кониським.

VII.

Князь Воронцов добре тямив, що, зробивши з Ялти повітове місто, він не надав їй того життя, яке б воскресило її з руїни. Він бачив, що по своєму положенню Ялта може стати значним портовим містом: треба лишень проте запобігти перешкоди природної. Ялтинська сага доволі у берегів мілка, через що суднам великим трудно, а часом, як-от під великий вітер східний, і неможливо приставати до берега. Потреба спорудити добру пристань, таку, щоб виходила в море геть від берега, біла у вічі. Цар Микола I пристав на

таку думку і дозволив зі скарбу державного взяти гроші, потрібні на споруду пристані. Добре. Заходилися, вложили велику силу грошей і спорудили пристань, але море як роззявило свою пащу, дак одним ковтком проковтнуло її і слід злизало. Тоді князь Воронцов казав будувати нову, ще більшу пристань, вже на якорях, і так її об'якорити, щоб море ні в якому разі не зрушило її. Знов вгатили силенну силу державних грошей, а море взяло та й знов чисто знівечило пристань.

Після цього довгий час не відважувалися вже братися за нову будівлю молу. Раз якось у роках 70-х, коли цар Олександр II плів з Севастополя в Ялту, яхта його «Лівадія» довго, кажуть, більше години крутилася біля Ялти, доки спромоглася пристати до берега.

– Треба б мол спорудити, – сказав тоді цареві хтось з близьких до його.

– Не завадило б, – відповів цар і спитав, яких коштів на те треба.

Порахували, що треба мільйон.

– Великі гроші, – сказав цар. – У Росії є сила більш важних незадоволених потреб.

На тому діло й стало було, аж доки знов у роках 80-х не сталася така сама крутанина з судом, на якому плів цар Олександр III. Цар звелів, «щоб був мол». І от вже літ 5 чи 6 є мол. Одначе мол трохи покоротили, а через те і тепер трапляється, що під велику бурю пароплав не спроможеться пристати. Такий випадок був при мені 11 січня з парохомом «Миколай», а 20-го – з трьома парохомами. Правда, 20 січня і буря була така страшенна, що й не сказати!

З того часу, як спорудили мола, торгівля Ялти побільшала, але не дуже-то вельми, лишень настільки, наскільки Ялта як осередок між Алуштою і Севастополем постачала привізні продукти на хутори, села і містечка своєї околиці.

Життя і засоби до нього дали і дають Ялті не «повітове місто», не порт, а єдине місце лічебне: зимова станція кліматична. Велику вагу Ялти з цього боку люди давно відали, але до років 70-х мало кому спроможно було приїздити. Залізниць до Криму не було; подорож брала великі кошти; в самій Ялті, опріч страшенної дорожнечі, на все зовсім бракувало квартир. Їхати в Ялту з двома-трьома сотнями карбованців годі було й думати.

Тим часом, коли за царя Олександра II Лівадія стала царською резиденцією і коли до царського двору взяли лікарем знаменитого Боткіна, дак він, звернувши увагу на Ялту як на зимову кліматичну станцію, що змогла б росіянам зробитися своєю Ніццею і своїм Мераном, завважав на те, що в Ялті майже нічого нема приспособленого задля такої станції, і перш за все ніде жити. Небавом з ініціативи, здається, самого ж Боткіна організовано з «высокопоставленных лиц» спілку з назвою «Общество для распространения жизненных удобств в Ялте». Спілка небавом (1875 р.) збудувала в Ялті готель «Росія», простояла щось недовго, розпалася, а «Росія» перейшла на власність до рук одного зі спільників адмірала Чихачова. Останній віддав її в оренду якомусь німцю Каубишу. Таким чином «Росія» і досі в руках Каубиша. Очевидна річ, що спільники «Росії» вчинили в Ялті те саме, що в Новгороді вчинили колись їхні предки, сказавши

варягам: «Прийдіть княжити до нас, бо земля наша велика, а ладу нема». Каубиш дав «Росії» лад, але приїжджим у Ялту не дав того, про що гадав Боткін; певніше мовити, дав і дає «удобства», але дере за них таку платню, що «Росія» існує тільки для багатирів, людей грошовитих, а для людей з достатком середнім «Росія» швидше шкодить, бо, дивлячись на неї, й інші ялтинські готелі і мебльовані покої – деруть. Дак от, властиво, з того часу, значить, літ за 20-25 і відбудувалася нова Ялта як місце лічебне, як зимова кліматична станція.

Погляньмо ж, що нам дає оця російська Ніцца.

Перш за все, умови кліматичні. Доктор медицини Ф. Т. Штангеев¹³⁰ (наш земляк із Жаботина в Київщині, годованець Київського університету) видав книжку «Лечение легочной чахотки в Ялте», і оця книжка стане мені підмогою в бесіді про Ялту як місце лічебне, як кліматичну станцію.

Звісно, клімат Ялти – той самий, що й скрізь на південному узбережжі Криму, з невеликими відмінами, яких надає географічне положення. Др. Дмитрієв за 10 літ спостеріг, що в Ялті пересічна температура в січні – 4,7 за Цельсієм, у лютому 4,1, у березні 6,8, у квітні 11,3, у травні 16,4, у червні 21,6, у липні 23,8, у серпні 24,3, у вересні 10,4, у жовтні 14,5, у листопаді 10,8, у грудні 6,7. Я чув, одначе, що на спостереження д-ра Дмитрієва не можна впевнитися. А проте інших ключів нема. Я казав би, що взагалі, а тим паче в

---

¹³⁰ Штангеев Федір Тимофійович (1843-1900) – відомий ялтинський лікар і громадський діяч; з 1874 р. широко застосовував на Південному узбережжі Криму методи кліматолікування.

погоді, на пересічні добутки не можна покладатися. Пересічні добутки – це теорія: існують вони тільки на папері, а життя реальне її не тямить, воно відає тільки minimum та maximum. З життя практичного люди запевнилися, що зима в Ялті починається у другій половині грудня дощами, в січні і в лютому трапляються і сніг, і морози 1-4° Реом. Про зиму цьогорічну ялтинці кажуть, що такі зими в Ялті трапляються хіба через 20 років. Воно правда, що цьогорічна зима випала скрізь по Європі люта: а однак люди, що вже літ по 10 перебувають зиму в Ялті, кажуть, що тільки позаторішня зима була без снігу і без морозів. Але в усякому разі досить однієї чи двох зим таких, як цьогорічна, щоб сказати, що Ялта зовсім мало пристосована для зимівлі людей приїжджих, тим паче слабких на здоров'я. Цього року в січні морози були і 9°; сніг випадав і в січні, і в лютому, такий, що кілька день добре їздили саньми; в лютому була така хуртовина, що таки просто світу Божого не видно було. А вже щодо вітрів, так годі й говорити. Не тільки вивіски, але й вікна і частини криш¹³¹ летіли в море.

От при таких умовах вельми трудно знайти в Ялті добру (не кажу вже недорого) квартиру. Квартири-то є, та які вони? Одноденна реєстрація, зроблена 15 грудня 1892 р., зроблена на те, щоб показати Ялту як місце лічбне. Вона зареєструвала в Ялті всіх квартир 2103 (опріч готелів), але задля лічення тільки 22, з 2769 світлицями, та в готелях 727 світлиць. На цю

---

¹³¹ Дахів

реєстрацію я б не покладався, бо знаю, що в Ялті чи і є 10 домів таких, де б не можна було наняти квартири.

Половина домів у Ялті збудовані на швидку руку, єдине щоб наймати восени приїжджим; тим-то вони й не приспособлені для зими: печі хоча і є в них, але квартири сирі й холодні. Головне лихо те, що в квартирах нема передпокоїв: двері відчиняються просто на двір чи на улицу, через що вривається холодне повітря просто в живу світлицю... Протяги по хатах просто панують. Я додам від себе, з власного досвіду, що трудно в Ялті знайти таку квартиру, щоб у ній не було трьох температур: холодної, помірної (серед хати) і душної (біля груби).

Тим-то й не диво, що в Ялту не багацько людей приїзять зимувати. Знаючи ялтинські «удобства», можна дивуватися, що ще й стільки приїздить! 15 грудня 1892 р. зареєстровано приїжджих зимувати 751 осіб. Вони займали, oprіч готелів, 14 квартир. Велика шкода, що для реєстрації вибрано такий час, коли в Ялті найменше приїжджих. Кажуть, що це зроблено навмисне на те, щоб не виводити на світ Божий певної цифри приїжджих під час осіннього сезону, бо тоді б уряд на власні очі побачив, що Ялта має з чого жити і може обходитися без тих субвенцій зі скарбу державного, якими її не раз наділяє уряд.

Дорого, некультурно і тісно в Ялті жити – тісніше, ніж у Петербурзі або Берліні: на одну світлицю в Ялті припадає 1,9 чоловік, у Петербурзі 1,6, у Берліні 1,3. Звісно, в Ялті, як і скрізь по світах, чим квартира менша, тим вона дорожча і тим більше людей живе в ній.

З недужих, що приїздять зимувати в Ялту, найбільше хворих на сухоти. Тим-то й кажуть люди, що Ялта живе з бацил і бацилами; звісно, під останніми треба розуміти не ті бацили, що в легенях, а ті, що в кишенях недужих.

А чи корисно хворим на сухоти зимувати в Ялті? На відповідь нема певних дат статистичних про всіх таких хворих. Без жодної помилки можна сказати, що з кишені хворого зникнуть за зиму всі «бацили», але чи зникнуть бацили з легень – на це хоч трохи відповідає нам книжка Штангеева. Він спостерігав і реєстрував цілі тисячі тих хворих на сухоти, що вдавалися до нього по допомогу.

Між недужими цими найбільше було приїжджих з півночі, майже 10% з Петербурзької губернії.

З тисяч хворих на сухоти, – 101 вживали фармацевтичні ліки, а 67 зовсім не вживали. З першої групи, себто зі 101, видужали або поправилися 55, погіршало 19, померло 21. З другої групи, себто з 67, вмерло 5, погіршало 2, одужало або хоч поліпшало 59. З тих, що вживали кумису, одужало 31, поліпшало 32, погіршало 20, вмерло 27. Ті сухоточні, що гоїлися молоком, дали такі добутки: видужало і поліпшало 68%, status quo 8%, погіршало 8% і вмерло 16%. Виноград дав ліпші добутки: видужало або поліпшало 85%, а вмерло 2,5%. Але ж доктор Штангеев визнає, що такий добрий добуток дав не сам виноград, а природа і властивості хворих. Він переходить і всі інші способи ліків проти сухот, але нам нема чого спинятися біля них. Річ очевидна, що повітря південного Криму вкупі з усіма іншими добрими дієтичними і гігієнічними умовами не може не впливати

добродійно на хворих взагалі. Тільки лихо в тому, що гігієна взагалі – гроші, а в Ялті без грубих грошей не здобудете ні гігієнічних, ні дієтичних умов. У Ялті без грошей, без жодної платні, дурнісінько вам можна побачити тільки нелюдську безсердечність, повну байдужість до людини та жахливе, гольцем голе здирство з живого і з мертвого! Всю цю ялтинську «гуманність» до хворих приїжджих я бачив тільки двічі. Можна б бачити її трохи не щодня, але з мене досить було і тих двох разів на те, щоб запевнитися, що до «освічених» ялтинців ледве чи дійшла ще й чутка про культурність моральну, а коли вони про неї відають, так, мабуть, розуміють її якось інакше, по-своєму, не так, як я розумію, або жадоба грошей така вже могутня річ, що перед нею не встоїть ні освіта, ні жодна культура моральна.

Я тямлю вагу грошей, знаю, що без них жити тяжко, відаю, що людям властиво пильнувати за придбанням, але ж тямлю й те, що ледве чи властиво людям освіченим (а в Ялті людей з вищою освітою не на омаль, бо самих тільки лікарів трохи не 40) стояти тільки на ґрунті грубо-егоїстичному. Коли ж людина стоїть на цьому ґрунті, тоді, на мою думку, зовсім натурально вплив і голос освіти мовчать; тоді егоїстичних інстинктів ніщо не спиняє. Тоді хоруге і розум, і серце. Не скажу я, які раціональні ліки проти такої сухотки! Не скажу, до якого розміру можна дійти в цій недузї. Здається мені – до страшенно жахливого.

Боюся, щоб хто не гадав собі, що, може, мене самого обдерто в Ялті, дак я через те й ганьбую Ялту. Мушу запевнити, що мені поталанило не вскочити в лабети «освічених» жмикрутів. Раз чи двічі, правда,

вщипнули мене, але так злегенька, що я тільки засміявся сам з себе. А от вам, люди добрі, факти, які я бачив на других приїжджих, от вам і ціни ялтинські. За світличку в першій осаді (значить, одразу над землею), завдовжки 5-6 ступнів, завширшки 4, треба заплатити зимою місячно 15-20 карб.; трохи більша – 25, а хто хоче уникнути вогкості й холоду, той мусить брати світличку на другій осаді (в Галичині це перший поверх) і платити 25-60 карб. Обід з двох страв, не згірше тих, які дає у Львові в своїй коршмі Нафтула¹³², 18-20 карб. а за такий обід, без додатку катару, треба платити 24 карб. Прачка за те, що випере сорочку, бере 25 коп., за рушник 10, за носову хусточку 5. Кварта¹³³ молока 20 коп.

А от певні факти прямого вже здирства. Вмер один убогий, інтелігентний українець. Господар світлички, де жив небіжчик, з грошей, що лишилися після останнього (щось там 30 карб., чи що), бере собі 14 карб. за матрац, набитий морським сіном. Бачте, матрац, на якому вмер хворий на сухоти, треба спалити. Другий факт: вмер приїжджий – доки його обмивали та одягали, хазяйка світлички звеліла слугам забрати чисто всю мебель; так, що ні на чому було положити тіла. Вдалися до хазяйки прохати стола.

– Заплатить, – каже, – три карб., дак дам.

– Але ж небіжчик наймав у вас квартиру з мебеллю? Нащо ви позабирали її?

---

¹³² Ймовірно, малася на увазі кнайпа «Під трьома коронами» Шимона Темпфера Нафтули на вулиці Трибунальській (нинішня Шевська) у Львові.

¹³³ Дещо більше літра.

– Ба! Я наймала світлицю живому, а мертвому мебелі не треба. Йому тепер все одно – чи на столі, чи на підлозі...

Мусили заплатити 3 карб. за стіл.

За похорон убогого приїжджого дали попові 15 карб. Беручи ті гроші, панотець так скривився, немов кислцю з'їв... Одначе ні слова не промовив. Тільки дзвонар, проводячи того, хто платив, мовив до його:

– Обидили ви нас! Треба б ще з вас хоч 5, щоб було 20 карб...

Але годі про це! Досить! Хто мені не йме віри, нехай сам покуштує Ялти і її звичаїв.

Хто б бажав оглянути красовид Ялти не з моря, а з суходолу, тому я раджу глянути на Ялту з парку князя Дундукова-Корсакова, або з гробовища. Парк цей займає значний обшир – 30 моргів. Хоча чимало з цього обширу під виноградниками, і хоча в парку між деревами нема видатних, а проте це єдиний добрий в Ялті захисток під літню спеку, де залюбки можна погуляти і посидіти в холодку, любуючи з гори красовидом міста і моря. Є в Ялті ще два сади – графа Мордвинова і міський; останній вельми невеличкий. Одначе обидва ці сади не придатні, принаймні небезпечні, щоб у них гуляти. Обидва на низині, та ще через сад Мордвинова і річка біжить. В обох садах легко придбати, найпаче тоді, як сонце сховається за гори, пропасницю. А кримська пропасниця – цур їй, річ вельми тяжка. Щодо міського саду, так oprіч небезпечності від вогкості, не кожен зохотиться сюди йти і бентежити свої нерви музикою, що витинає тут щовечора з середини квітня. Оця музика – це привід

до найгіршого здирства. Міська рада виклопотала собі брати з кожного приїжджого в Ялту по п'ять карбованців на музику... Це податок не тільки несимпатичний, а просто осоружний для великої більшості приїжджих. Інший, як і аз грішний, радніший би платити 10 карб., аби не чути тієї музики... Але ж музика та дає добрі гроші місту і догоджає смаку «амазонок» і тих туристів, яких більш за все ваблять «амазонки».

Ялтинське гробовище – на самому кінці старого міста на горі, геть вище церкви. З гробовища красовид невимовно чарівний. Стоїте ви вище дзвіниці, вся Ялта і безкрайне море у вас під ногами. Вам здається, що досі ви нічого того не бачили, що все те виросло перед вами одним ментом¹³⁴, тоді саме, коли ви глянули з гробовища на те місце, де Ялта, де море, і все те ви бачите вперше.

Опріч красовиду, мене надила на гробовище ще інша річ: бажання поклонитися могилам Степана Руданського і Олександра Строніна.

– Чи ви покажете мені могилу Руданського? – спитав я старого 70-літнього сторожа на кладовищі.

– Ще б не показав! – відповів він, і гордовито додав: – Я й самого Руданського добре знав. Він був у Ялті лікарем, допомагав і мені, і жінці. Ой, що за чоловік був! Що за добряга, так і не сказати! Царство йому небесне!..

І, застромивши в зуби коротеньку носогрійку, сторож повів мене до могили. Могила недалеко від входу, ліворуч над самою доріжкою. Навкруги вона

---

¹³⁴ Миттево

обмурована диким каменем. Посередині стоїть великий, з одного боку поливаний камінь, а поверх його хрест. На камені видовблено:

«На могилі не заплаче

Ніхто в чужині:

Хіба хмаронька заплаче

Дощем по мені.

Степан Руданський, малоруський поет, помер року 1873, квітня 21: 39 літ».

З лівого боку пам'ятника на краю могили ростуть три кипариси: один доволі гонкий, а один ще малесенький.

Не скажу, хто примірковав такий пам'ятник, але примірковав добре, цілком відповідно хмарному і гіркому життю поета. Стоячи перед могилою небіжчика Руданського, я мимоволі перейнявся густим сумом і глибокою журбою про долю українського письменника. Боже-батьку! Яка вона тяжка! 9/10 нашого брата – злидарі, годуються гірким хлібом, замозольованим тяжкою працею. І крий Боже, кого з них постигне недуг, або яка інша лиха пригода, що не дасть спроможності заробляти! Тоді хоч конай з голоду та з холоду; хоч у воду глибоку, хоч на гіллю високу... А люди? А наші брати-читачі, що годуються нашою тяжкою роботою, – що вони на те?... Люди те бачать, та кажуть: дарма... Читач наш чи не хоче, чи не вміє рятувати в лихій біді нашого брата-письменника, свого найщирішого слугу вірного, незрадливого. Читач немов дожидає, доки в горопахи-письменника навіки уста заніміють, руки залякнуть; тоді читач «оплаче» його, скаже: «Земля йому пером»... Любі мої земляки! Треба

дбати про порятунок живих, а не мертвих. Про мерців – що дбати! Їм там не буде «ні печалі, ні воздыханія»...

Дорогі мої земляки! Працював я задля вас тридцять вісім років; робив, як умів; робив совісно і гадаю, що 38-літня праця і мій вік дають мені право, стоячи однією ногою вже в могилі, лишити вам один-єдиний мій заповіт. Благаю вас: прийміть його. Організуйте ви швидше громадськими силами товариство допомоги убогим письменникам нашим під час їхньої недуги і лихої пригоди. Потребу такого товариства я пропоную вже кілька літ: невже вона не варта вашого спочуття? А гляньте на поляків, гляньте на великоросів. Чи вже ж наше національне і людське почуття-самоповажання не принижається, коли наш письменник у нас же на очах конає з голоду, з холоду, не маючи копійки за душею?! Хіба недуг і смерть Трохима Зіньківського¹³⁵ не вопіють до неба? Та чи один же він!

Трохи далі праворуч – могила Строніна, обгороджена гарними залізними ґратками. На могилі стоїть споруджений «другом і братом» пам'ятник, гарний круглий стовп з граніту. На постаменті слова: «Александр Стронин: родився 20 февраля 1826, умер 29 генваря 1889».

---

¹³⁵ Трохим Зіньківський (1861–1891) - український письменник, фольклорист і публіцист. У серпні 1877 р. вступив до Феодосійського вчительського інституту, який через російсько-турецьку війну був тимчасово розташований у Карасубазарі (Білогірськ), однак восени через прогресуючу трахому був змушений залишити навчання. У вересні-жовтні 1879 р. перебував у Керчі та Сімферополі. Був близько знайомий з О. Кониським – єдиним, хто підтримував його в останньому часі життя.

Наймення Строніна, на жаль, мало кому в нас відоме; а воно варте широкої відомості. До речі, згадаю коротко дещо про нього з нашого полтавського життя. Я спізнався зі Строніним року 1858 в Полтаві, де він був у гімназії вчителем історії. Працюючи вкупі в недільних школах того часу і у відчитих для народу, ми скоро зійшлися і майже щодня бачилися коли не в його, дак у Пильчикова або в Ковальського, чи в мене або в Лободи. Думки і погляди в нас були неоднакові. Стронін думками був космополіт і те, що тепер називають радикалом. Одначе різниця думок ні на зерно не шкодила нам працювати вкупі на одній ниві – народної освіти і культури. Не спочуваючи розвитку прикмет національних, Стронін як людина чесна і консеквентна довго змагався проти Пильчикова, Лободи, Ковальського, Милорадовички¹³⁶, проти мене й інших, щоб у недільних школах учити мовою українською. Одначе по спроможності простав українські книжки, які тоді були. Коли ж 90% школярів висловили бажання вчитися з книжок українських і коли рада шкільна прирадила вести по недільних школах науку мовою українською (опріч школярів з великоросів), Стронін не тільки підліг такій прираді, але того ж дня увечері прийшов до мене, щоб переробити на мову українську шкільний буквар Золотова. Буквар небавом був надрукований коштом Милорадовички і стався потім адміністрації, здається, єдиним *corpus delicti*, щоб обвинуватити Строніна, як і інших полтавців, «в распространении малороссийской

---

¹³⁶ Мова про членів української громади Полтави – Дмитра Пильчикова, Віктора Лободу, Єлизавету Милорадович (у дівоцтві Скоропадську). Прізвище «Ковальський» не з'ясоване.

пропаганды». Нас позасилали волею адміністрації. Стронін опинився на початку 1863 р. в Мезені на службі в повітовому суді. Мезень, щоб ви знали (гляньте на карту Архангельщини, де Мезень!), – це не місто, а пародія на місто... Не пам'ятаю, кого з нас раніше визволили, але року коли не 1871, дак 1872 я зустрів Строніна в Петербурзі, де він був тоді присяжним адвокатом. Ми бачилися тричі. Заслання чисто зруйнувало його здоров'я. Думки його у дечому поіншали: хоча соціалізму і федералізму він не покинув, але інде пробивалася така асиміляція, що від неї недалеко і до «обрусенія». Мене дивувала та доля, яку він призначав у прийшлому Росії.

Небавом він перейшов на коронну службу суддею кудись на Литву, і ми більш не бачились і не листувались.

В Ялті поліг 16 червня 1873 р. на 56 р. свого віку і другий український письменник і учений професор спершу київського, потім харківського університету – Амвросій Метлинський. Мені не пощастило знайти його могилу. Я гадаю, що вона повинна бути не на ялтинському, а на аутському гробовищі. Пошукаю ще – може, й знайду...

Могила Степана Руданського в Ялті.

*Ілюстрація з журналу «Зоря» (№ 12 за 1896 р., с. 228).
Фото було надане Олександром Кониським.*